

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1710/1711

1710/1711
1710/1711

9(47.925)
U-30

9(47.925)
Վ-30

2011-08

24 JAN 2006

Ա.Մ.

№: 9243

Հ Ա Յ Ո Ց

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՍՏ ՄՈՄՁԷՆԻ

կազմեց

Գ. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

1004
16583

Q

Վ.Ս.ՂԱՐՇՆ.ՊԱՏ

Տպարան Մայր Արուսյ.Ս. Էջմիածնի

1904

3005 KAL 1 S

ՀԱՅԵՐ

ՅՈՒՐԱԿ

ՀԱՅԵՐ ԵՐԿՈՒԻԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Дозволено цензурою 5 Февраля 1904 г. г. Тифлисъ

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ը Ս Տ Մ Ո Մ Ա Է Ն Ի

Ե Ր Կ Ո Ւ Ի Ց Մ Ք

Պերմանացի նշանաւոր պատմարան Մոմզէնի հռչակն ու պատմարանական տաղանդն արդէն յայտնի է: Երա «Հոռմէական Պատմութիւն» վերնագիրը կրող քառահատոր գրքից Հայոց պատմութեան վերաբերեալ մասերը թարգմանօրէն քաղուածաբար հանելուս նպատակն է եղել դիւրութիւն եւ յարմարութիւն տալ մեր նախնական պատմութեամբ հետաքրքրուողներին ուսումնասիրել այդ մութ շրջանը, տալով նոցա ընդ սին մի աչքի ընկնող աղբիւր մանաւանդ որ շատերին ուղղակի անմատչելի է այս մեծածաւալ գիրքը: Մեր պատմութեան վերաբերեալ կտորները թարգմանել եմ բառացի: Չեռքիս տակ եղած գիրքը գերմաներէն ընագրի 7-րդ հրատարակութիւնն էր 1881 թուի:

ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ Մակեդոնացու արշաւանքների պատգը նրա նման վաղանցուկ չեղաւ. հեռեանքների կողմից այս մեծ աշխարհակալի թողած հետքը, նրա արշաւանքների արդիւնքը խիստ բազմազան եւ ընդարձակ է: Այն օրից, երբ նա իւր միտքն ու սուրն ուղղեց դէպի ծայրագոյն արևելք, արևելքի համար մի ընդարձակ, միևնոյն ժամանակ բոլորովին անծանօթ ու կենսաբեր հոսանք ըսկառեցաւ մտքի, բանականութեան հայրենիքից դէպի մարդկութեան վաղեմի, բնական օրրանը՝ Ասիան: Այդ հոսանքը գնալով ուռճացաւ եւ ծաւալեցաւ նուաճելով

հետզհետէ անծանօթ ու նոր շրջաններ: Այդ հոսանքն հելլենիզմն էր, որ ուր ոտք էր դնում, ամեն բան յեզաշրջում էր ու կերպարանափոխում՝ սկզբում արտաքուստ և ապա հետզհետէ նաև ներքուստ: Մի անգամ իւրացնելուց յետոյ ամեն ազգ այնուհետև իւր պարտքն էր համարում արևմուտքից եկած այդ կենսատու կեանքը պահել ու սնունդ տալ նրան իւր մէջ:

Քաղաքական տեսակէտից ևս արչաւանդների հետեւանքը մեծ է լինում: Ասպարէզ են դալիս պետական միքանի նոր կազմակերպութիւններ: Միաժամանակ յառաջանում են բուն Մակեդոնական, Սելևկեան (Ասիա) և Պտղոմէական հզօր պետութիւնները, որոնք որոշ ժամանակից յետոյ թուլանում, անգորանում են կառավարիչների անշնորհքութեան և դահակալութեան համար վարած բազմաթիւ կռիւների պատճառով: Այնպէս որ Քրիստոսից առաջ Բ. դարում մենք ականատես ենք պատմական մի խոշոր գործողութեան. մի կողմից մեծ պետութիւնները հետզհետէ ընկնում, կորցնում են իրանց փայլը, միւս կողմից փոքր ու շատ անգամ վասալ իշխանութիւնները կամաց կամաց զօրանալով նշանաւոր տեղ են դրաւում ասիական պատմութեան մէջ:

Բացի վերոյիշեալ 3 պետութիւններից նուազել և թուլացել էր նաև Պարսից արքաների լայնածաւալ պետութիւնը և թէպէտ Գ. դարու կիսում Պարսկաստանը պարթևների միջոցով դարձեալ ծառայական դրութիւնից ելաւ պարթև Արշակունի պետութեան հիմնադրութեամբ, սակայն դեռ երկար զգալի էր նորա վրայ թողած աշխարհակալի հետքերը:

Փոքր ասիական պետութիւններից պատմութեան բեմ են դուրս գալիս և ահագին դեր խաղում Պոնտական և Պերգամոնի փոքրիկ թագաւորութիւնները:

Փոքր պետութիւնների կարգին պատկանում է նաև Հայաստանը, որ այս շրջանում դուրս է գալիս իւր վասալական կէս-հպատակ դրութիւնից և անկախ տէրութիւն է կազմում Արտաշիսեան հարստութեան օրով: Հա-

յաստանն սկզբնապէս արքայից արքաների ընդարձակածաւալ պետութեան մի սատրապութիւնն էր կազմում, որ շատ անգամ անկախ և համարեա ինքնագլուխ սատրապներով էր կառավարւում, և պարսից միապետների գերիշխանութիւնը լոկ անուանական էր: Հայաստանն այդ դրութեան մէջ փոփոխակի բախտով մնում է, մինչև որ հռոմէացիք վերջնականապէս յաղթում ու ջախջախում են Սելևկեանց զօրութիւնը Անտիոքոս Գ. Մեծի օրով (224—187) և ստիպում են բոլորովին ձեռք քաշել արևմտեան Ասիայից: Ահա այդ ժամանակ և մասամբ դրա ազդեցութեան տակ Հայաստանը փոխւում է անկախ՝ քաղաքականապէս ինքնուրոյն պետութեան: Արտաքսիաս և Զարիադրիս (Զարեհ) դառնում են՝ առաջինը Մեծ Հայաստանում, երկրորդը Փոքր Հայքում—Սոփէնում նոր ընկի հարստութեանց հիմնադիրներ 189 թ. Ք. ա. ¹⁾:

Թէ ինչպէս կառավարեցին այս թագաւորները իրանց նորահաստատ պետութեան մէջ և ինչ դեր խաղացին, Մոմզէն չի խօսում ամենեին, մանաւանդ որ Հայաստանն այդ ժամանակ կարևոր տեղ և հետաքրքրութիւն չունէր շրջակայ աշխարհի, մասնաւորապէս հռոմի շահերի համար: Աննիրալի մահը պատմելիս Մոմզէն հերքում է միայն այն աւանդութիւնը, որ իբր թէ Կարթագինայի հերոսը ապաւինել է հայոց այս Արտաքսիաս թագաւորին և նրա խնդիրքով շինել տուել Արաքսի ափին Արտաշատ քաղաքը:

Հռոմէացոց համար Հայաստանն ու նրա թագաւորները կարևորութիւն են ստանում միայն այն ժամանակ, երբ սորա չբաւականանալով իրանց բաւական ընդարձակ

1) Մոմզէն մէջ Հայաստանի անունն յիշուում է առաջին անգամ, երբ նա որոշում է եւրոպական աղգերի սկզբնական ընակատեղին և ասում է, որ Եփրատի ափերը, Հայաստանն ու Պարսկաստանը եւրոպական ցեղի որդան պէտք է եղած լինեն: Երբ այդ ցեղը մեջն Ասիայից դէպև արևմտա-հարաւ շարժուեցաւ:

մասով, դուրս են գալիս աշխարհակալութեան յետևից ընկնում և ընդարձակ նուաճումներ անելով բնականաբար ընդհարում հռոմէական շահերի հետ: Այդ պատահեցաւ Մեծն Տիգրանի ժամանակ, որ Արտաքսիասի հիմնած պետութիւնն այնպիսի փառահեղութեան հասցրեց, որի նմանը հայերն այնուհետև չտեսան:

Տիգրանի պատմութիւնը կողք կողքի առաջ է դնում նրա ժամանակակից և դաշնակից Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորի պատմութեան հետ¹⁾: Միհրդատ (130 — 63) դուրս գալով պոնտական իշխանութեան նեղ սահմաններից, մի պատկառելի պետութիւն է կազմում Փ. ասիական մանր տէրութիւններից և Փոքր Հայքն ևս կախման մէջ է դնում Պոնտոսից: Սակայն նրա համար աւելի կարևոր էր այն, որ նա սերտ դաշնագրութեան մէջ մտաւ Մեծն Հայաստանի թագաւորի հետ: Նա ոչ միայն իւր Կլէոպատրա աղջկան կնութեան առաւ Տիգրանին, այլ և իսկապէս նա էր, որի աշակցութեամբ Տիգրանն Արշակունեաց (պարսից) տիրապետութիւնից ազատուեցաւ և նոցա տեղը բռնեց Ասիայում: Թոււմ է, թէ նոքա պայմանաւորուեցան, որ Տիգրանն Ասորիքն ու Միջին Ասիան, իսկ Միհրդատը Փ. Ասիան ու Սև ծովի ափերը նուաճեն և այդ գործում իրար փոխադարձաբար պէտք է օգնէին: Անկասկած այդ միաբանութեան բուն պատճառը աւելի գործունեայ և ընդունակ Միհրդատն էր, որ մտածում էր դրանով իւր քամակն ապահովել և մի զօրաւոր դաշնակից ճարելը²⁾:

1) Մինչդեռ Միհրդատի ներքին ու արտաքին կեանքի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ենք գտնում Մոմզէսի մէջ, Տիգրանի մասին ընդհակառակը՝ համեմատած նրա երկարատև ու բազմազան թագաւորութեան հետ, շատ քիչ բան կայ: Այս հանգամանքը թերևս կարելի է բացատրել մասամբ աղբիւրների բացահայտութեամբ, ապա թէ ոչ Մոմզէս անշուշտ կը գրէր այդ մասին, որովհետև հէնց հռոմէական պատմութեան տեսակէտից ևս կարևոր էր դա:

2) Տես II հատոր, երես 275:

Փ. Ա.

Այնուհետև այդ դաշնակցութիւնը նրանով արտայայտուեցաւ, որ Տիգրան մի քանի անգամ հայկական զօրքերով Կապադովկիա մտաւ այնտեղ թագաւորեցնելու իւր դաշնակցի թեկնածու Արիարթին (Ariarathes), մինչդեռ հռոմէացիք հակառակ լինելով Միհրդատեան աղբեցութեան զօրանալուն, ցանկանում էին Արիարարդանի թագաւորութիւնը:

Երբ նոր զօրացած Միհրդատ մի ընտիր բանակ է կազմում (որի մէջ կային և հայեր) ու արևմուտք արշաւում, համնում նոյն իսկ Յունաստան, հռոմէացիք Սուլլային արևելք են ուղարկում: Սուլլան Առաջին Միհրդատեան պատերազմը փառաւոր յաջողութեամբ գլուխ է բերում և Փ. Ասիոյ կառավարութիւնը իւր տեղապահ Լուկուլլոսին յանձնելով Հռոմ է դառնում: Միհրդատ ստիպուած էր ձանաչել հռոմէական ոյժի գերիշխանութիւնը և ընդունել նոցա առաջարկած դաշը 81 թ.¹⁾

1) Մոմզէս համառօտակի մէջ բերելով Մ. Խորենացուց Բ գրքի ԺԱ — ԺԳ գլուխների բովանդակութիւնը՝ մի քանի խօսք էլ աւելացնում է, որի մէջ երևում է նրա հայեացքը Մ. Խորենացու և ընդհանրապէս արևելեան աղբիւրների մասին. «Այս պատմութեան մէջ (վերոյիշեալ գլուխները) առանց գժուարութեան կարելի է գտնել Առաջին Միհրդատեան կռուի մանրամասնութիւնները: Բայց ամբողջ պատմութիւնը պարզապէս խառնուած, օտար յաւելումներով ճոխացրած է և յատկապէս հայրենասիրական միտումով փոխած է Հայաստանի վրայ: Յետագայում բոլորովին նոյն ձանադարձով Կրատոսին յաղթելը հայերին է վերագրած: Այս արևելեան տեղեկութիւններին պէտք է մեծ զգուշութեամբ վերաբերուել հէնց նրա համար, որ ոչոքազուտ ժողովրդական-աղբային զտոյցներ չեն, այլ մասամբ Յովսեփոսից, Նևսեթոսից և այլ՝ Վ դարում քրիստոնեաներին լաւ յայտնի աղբիւրներից-ձուլուած են հայկական աւանդութիւններէ հետ ի մի, մասամբ էլ յունական պատմական գրոյցներից և անկասկած Մովսիսի հայրենասիրական ոգուն էլ շատ բան զոճ զնացած է: Ինչքան էլ որ մեր արևմտեան աղբիւրները պոսիտաւոր լինին, արևելեան աղբիւրներին դիմելը այնպիսի և այլ զէպքերում (ինչպէս անում է այդ անըննադատ Մէն-Մարտէնը), աւելի ևս դժուար կը մթնացնէ:

Հոռոմէացոց Միհրդատի հետ կռած դաշինքը գոնէ արտաքուստ չէր վերաբերում Տիգրանին, իսկ Տիգրան հետզհետէ զօրանում էր և առաջ դալիս. նա վերջը իրստ սպառնական գիրք բռնեց հոռոմէական տէրութեան նկատմամբ: Վերջինիս և Պոնտոսի ու Հայաստանի թագաւորներին մէջ եղած լարումը ոչ միայն չէր թուլանում, այլ և գնալով աւելի զօրեղանում էր: «Հայաստանի թագաւոր Տիգրանն անխնայ կերպով նուաճումներ էր անում: Պարս թեւեւրը, որոնց պետութիւնն արդէն քայքայուել էր այդ ժամանակ ներքին անկարգութիւնների պատճառով երկարատե վէճերի համար, աւելի ու աւելի Ասիայի ներսերը մղուեցան: Հայաստանի, Միջագետքի և Իրանի մէջ ընկած երկիրներից Կորդուէնը (հիւսիսային Քիւրդիստան, Կորդուաց աշխարհ), Ատրոպատենական Մարաստանը պարս թեւեւրի իշխանութեան տակից ելնելով դարձան հայկական աւատական թագաւորութիւններ և՛ Նինուէի տէրութիւնը (Մոսուլ) գոնէ առ ժամանակ ստիպուած եղաւ Հայոց գերիշխան հովանաւորութեան տակ մտնել: Միջագետքումն ևս, յատկապէս Մծբնի (Nisibis) մէջ և նրա շուրջը հայկական տիրապետութիւնն հաստատուեցաւ: Միայն ինչպէս երևում է, հարաւային՝ մեծ մասամբ ամառի մասին չտիրեց այս նոր մեծ արքան և յատկապէս Տիգրիսի վրայ Սելեւեա քաղաքը նրան հպատակութիւն ցոյց չտուաւ: Եդեսիայի կամ Օսրոէնի (Osroene) իշխանութիւնը նա յանձնեց արաբական շրջմուխի ցեղերից մէկին, որ նա հարաւային Միջագետքից այստեղ բերաւ ու բնակեցրեց, որպէս զի այդ ցեղի միջոցով Եփրատի վրայով անց ու դարձն ու առևտրական մեծ պողոտան ձեռք ձգի: ¹⁾

¹⁾ Եդեսիայի իշխանութիւնը, որի հիմնարկութիւնը ըստ տեղական ժամանակագրութեան 134-ին է եղել, մի փոքր ժամանակից յետոյ անցնում է Աբգարի և Մաննայի Արաբական հարստութեան ձեռքը, որոնց պատահում ենք մենք յետագայում: Այդ հանգամանքը պարզապէս կապ ունի այն բաղմամբիւ աւազների գաղթականութեան հետ, որոնց Տիգրան Մեծ բերաւ

«Սակայն Տիգրան չբաւականացաւ միայն Եփրատի արևելեան ափերը նուաճելով: Ամենից առաջ Կապադովկիան էր նրա յարձակման նպատակակէտը. և այդ անգէն ու անպաշտպան երկիրն իւր զօրեղ հարևանից աւերիչ հարուածներ ստացաւ: Տիգրան խլեց Կապադովկիայից նրա արևելեան մասը՝ Մելիտինէն և միացրեց հանդիպակահայեաց հայկական Մոֆէն նահանգին, որով նա իւր ձեռքը ձգեց հայկական ու Փ. ասիական առևտրական մեծ պողոտան: Սուլլայի մահից յետոյ հայկական զօրքերը նոյն իսկ Կապադովկիա մտան և նրա մայրաքաղաք Մաթաբի (յետագայում՝ Կեսարիա) և այլ 11 յունական կազմակերպուած քաղաքների բնակիչներին Հայաստան տեղափոխեցին: Սելեւեան տարրալուծուած թագաւորութիւնն էլ չկարողացաւ ընդդիմութիւն ցոյց տալ Ասիայի այս նոր արքայից արքային: Այստեղ՝ եգիպտական սահմանից հարաւ մինչև Ստրատոնի Աշտարակը (Կեսարիա) իշխում էր հրէական թագաւոր Ալեքսանդր Իաննէասը (Ianneas), որ իւր ասորի, արաբացի և եգիպտացի հարևանների ազատ քաղաքների հետ կռուելով իւր իշխանութիւնը քայլ առ քայլ ընդարձակել ու ամրացրել էր: Ասորիքի մեծամեծ քաղաքները՝ Գազա, Ստրատոնի Աշտարակը, Պաղոմիս, Բերէա փորձում էին իրանց անկախութիւնը պահել մերթ որպէս

և Եդեսիա, Կալիրիա (Kallirhoe) և Խառան քաղաքներում բնակեցրեց (Plin h. n. 5, 20, 85, 21, 86-28, 142): Այդ մասին Պլուտարքոսն էլ պատմում է, որ Տիգրան վրանաբնակ արաբների բարբերը փոխելով, իւր պետութեան մօտերքում բնակեցրեց վաճառականութիւնը նոցա միջոցով զօրեղացնելու համար: Թերևս այս պիտի հասկանալ այնպէս, որ բեդուիւնները, որոնք սովոր էին իրանց շրջաններում առևտրական պողոտաներ բանալու և դրանց վրայ շինած մաքսատներում ապրանքներից մաքս առնելու (Ստրաբոն 14. 748), Հայոց թագաւորին մի տեսակ մաքսանենդի տեղ էին ծառայում և պարտական էին թէ իրանց և թէ նրա համար մաքս առնել Եփրատի վրայով անցնողներին: Այս օրոքէնեան արաբները (Orei Arabes), ինչպէս կոչում է նոցա Plinius-ը, պէտք է որ նոյն այն արաբները լինին Ամանոս սարից իջած, որոնք նուաճուեցան Աֆրանուսից (Plut. Pomp, 39):

ազատ հասարակութիւններ և մերթ այսպէս կոչուած բռնաւորներ (Tyrannes) իշխանութեան ենթարկուելով, և ամենից շատ Անտիոք մայրաքաղաքն էր, որ համարեա բորբովին անկախ էր: Նամասիոսն ու Լիբանանի հովիտները նուաճել էր Նաբատների իշխան Արետասը: Վերջապէս Կիլիկիայում տիրապետում էին կամ ծովահէն աւազակները և կամ հռոմէացիք: Եւ ահա հազար պատառ եղած այս թագի համար Սելևկեան տան թագաժառանգներն ու իշխանները յաճառաբար կռիւ էին մղում, կործես նոքա ուղում էին թագաւորութիւնը ծաղր և ծանալի առարկայ դարձնել: Ասորիքից, որ Լայոսի տան նման դատապարտուած էր յաւիտենական վեճերի և խառնակութիւնների, բաժանուում էին հէնց նրա սեփական հպատակները և նոյն խակ պահանջներ էին անում ձեռք բերելու եղիտական գահը, որ Աղէքսանդր II-ի անժառանգ մեռնելով թափուր էր մնացել: Ահա և գրա համար Տիգրան թագաւորը անխնայ նուաճումներ էր անում: Արեւելեան Կիլիկիան հեշտութեամբ հպատակուեցաւ նրան և Սոլ (Soloi) քաղաքի բնակիչները Կապադովկեցոց նման Հայաստան բերուեցան: Տիգրան տիրեց նոյնպէս զէնքի ուժով Ասորիքի վերին մասին (բացի Որոնդ գետի ափին շինած քաջ ընդգրկմադրութիւն ցոյց տուող Սելևկիա քաղաքից) և Փիւնիկէի մեծագոյն մասին: 74 թ. Հայերը գրաւեցին Պաղոմիս քաղաքը և արդէն հրէական տերութեան լուրջ վտանգ էր սպառնում: Սելևկեանց հին մայրաքաղաք Անտիոքը Տիգրանի արքայակայեաններից մէկն եղաւ: Արդէն 83 թ. Սուլլայի և Միհրդատի գաշնագրութեան հետեւալ տարին, ասորական տարեգիրները Տիգրանին ներկայացնում են որպէս իրանց երկրի տէր և Կիլիկիան ու Ասորիքը որպէս հայկական սատրապութիւններ արքայից արքայի կուսակալ Մագադատի (Magadates) իշխանութեան տակ: Նինուէի Սաղմանոսսար և Սենեքերիմ թագաւորների ժամանակը կարծես յետ էր դարձել: Արեւելեան բռնակալութիւնը (despotismus) նորից ծանրացաւ ծովափնեայ Ասորիքի առեւտրական ազդաբնակու-

թեան վրայ, ինչպէս երբեմն Տիւրոսի և Սիդոնի վրայ: Ասիայի մեծ պետութիւնները նորից Միջերկրական ծովին հասան: Կիլիկիայ և Ասորիքի ծովափերում նորից պատրաստ էր կէս միլիոն զորքը: Ինչպէս երբեմն Սաղմանասար և Նաբուզոսոսոսը հրէաներին Բաբելոն գերեզմարեցին, այնպէս էլ այժմ՝ նոր մեծ պետութեան բոլոր սահմաններից՝ Կորբուէնի, Ագիարէնի, Ասորեստանի, Կիլիկիոյ, Կապադովկիոյ բնակիչները յատկապէս յունական կամ կէս հելլենական քաղաքացիները ունեցած չունեցածով (եթէ թողնէին՝ յարքունիս կը գրաւուէր գոյքը) ստիպուած էին տեղափոխուել նոր արքայական քաղաքը, որ մէկն էր այն հսկայական քաղաքներից, որոնք անելի շուտ ազգերի սնչուութիւնն են ցոյց տալիս, քան իշխողի մեծութիւնը և որոնք Նիւրատի կողմերում արքայական գահի իւրաքանչիւր փոփոխութիւնից յետոյ նոր սուլթանի կարող հրամանի ներքոյ կարծես գեանից էին բուսնում: «Տիգրանի քաղաքը» Տիգրանակերտը, որ հիմնուած էր Միջագետքի սահմաններում Տիգրիսի աջ ափին և պէտք է Հայոց նոր ձեռք բերած երկիրների մայրաքաղաքը լինէր, ¹⁾ Նինուէի և Բաբելոնի պէս մի քաղաք դարձաւ, 50 կանգուն բարձրութիւն ունեցող պարիսպներով և սուլտանիզմի անբաժան ընկեր պալատով, պարտէզներով և զէնքի ու զորքի կայեաններով (parkanlage): Այս նոր արքայից արքան ուրիշ բաներում ևս չգաւաճանեց սուլտանական սովորութեան: Ինչպէս որ ընդհանրապէս մանուկ արեւելքում թագաւորները տղայական երեակայութեամբ միշտ պէտք է թագ ի գլուխ երեային, նոյնպէս էլ Տիգրան ըստ այդմ, հասարակութեան յայտնուելիս՝ երևում էր իւր նախորդների՝ Դարեհի և Գաբրէսի պերճութեամբ ու փառահեղութեամբ, ծիրանի պարեգոտով, կէս սպիտակ կէս ծիրանի ներքնազգեստով, լոյն եղրեայ սրնքազգեստով, բարձր գլխապատով (Turban-փաթթոց) և արքայական ապարօջով, ուր էլ որ նա լինէր,

¹⁾ Այդ քաղաքը Գիւրբէքեւե մօտ չէր գտնուում, այլ Մծբնի և Տիգրիսի մէջ, ոչ հեռու այս վերջինից:

թէ գնալիս և թէ կանգնելիս, նրան ծառայում էին և ուղեկցում ստրկի նման չորս «թագաւորներ»¹⁾

Այսպիսի շքեղութեան և փառքի հասած նոր արքայից արքան ի հարկէ ոչ մի պատճառ չունէր հռոմէացոց հետ կռիւ սկսելու, քանի որ «Հռոմն առանց պատերազմի նրա ձեռն էր տալիս իւր բոլոր դաշնակիցներին»: Բայց միւս կողմից Տիգրանի նախկին դաշնակից Միհրդատը, որ առաջ Տիգրանից էլ աւելի ճոխութեան շքեղութեան էր հասել, այժմ հռոմէացիներից սեղմուած, հնարներ էր փնտռում իւր պետութիւնը նորից ընդարձակելու և կորցրած նահանգները կրկին գրաւելու: Նա իւր ուժերն հաւաքելով նորից պատերազմ է յայտարարում հռոմէացոց 75-4 թ. ձմրանը: Նրա առաջին ջանքն է լինում այժմ նորից դաշն կռել Տիգրանի հետ. «բայց այդ անհեռատես մարդը մերժում է իւր աներոջ առաջարկը»: Միհրդատին յաջողում է մի զօրեղ բանակ կազմել կրկին և արշաւել արևմուտք՝ Փոքր Ասիոյ խորքերը, բայց հռոմէացոց կուսակալ Լուկուլլոսը նրան վերջնական կերպով յաղթահարում է Կաբէյրա²⁾ քաղաքի մօտ և Միհրդատ կորցնելով իւր ամբողջ զօրութիւնը և հալածուելով Պոմպեոսից (որ այդ ժամանակ մի փոքրիկ վաշտի առաջնորդ էր), գալիս է Հայոց թագաւորի սահմաններն ապաւինում 72 թուին» Արքայից արքայի երկրում նա ապաստան գտաւ, բայց միայն այդքան: Ճիշտ է, Տիգրան իւր փախստական աներոջ թագաւորական պատուով ընդունել տուաւ, սակայն նա մի անգամ էլ չկոչեց իւր պալատը, այլ պահեց նրան հեռաւոր սահմանային մի տեղում, որտեղ Միհրդատ մի տեսակ պատուաւոր բանտարկեալի կեանք էր վարում:»³⁾

Նրանից յետոյ հռոմէական զօրքերը հեղեղեցին Պոնտական թագաւորութիւնը, որի տիրոջ, ինչպէս երևում է,

1) Տես III հատոր 48—51 էր.

2) Նոր Կեսարիա, այժմ Նեկասար, Ամասիայից ուղիղ արևելք:

Գ. Ա.

3) III 63.

դոնէ առ այժմ չէր ուզում Հայոց թագաւորը հայրենի գահի վրայ նստեցնել: Մինչև այժմ մի քանի անգամ երկուստեք առիթ էր եղել Հռոմէացոց և Տիգրանի մէջ պատերազմ բացուելու, բայց թէ Տիգրան և թէ ծերակոյտը խոյս էին տուել. առաջինը՝ որովհետև կարիք չունէր դրան, զի առանց այդ էլ նա նուաճումներ էր անում, իսկ երկրորդը՝ որովհետև քաղաքականապէս նեղ դրութեան մէջ էր: Սակայն քաջ և հայրենասէր Լուկուլլոս վճռեց, ինչ էլ որ լինի պատերազմ սկսել Հայոց թագաւորի դէմ և համարեա հակառակ ծերակոյտի, Տիգրանի մօտ Անտիոք մայրաքաղաքը մարդ ուղարկեց իւր ձեռքն յանձնելու Միհրդատ արքային. մանաւանդ որ Հայոց թագաւորը անձնապէս վիրաւորել էր նրան իր նրան գրած թղթում տիտղոսը բաց թողնելով¹⁾: Տիգրանից Պոնտացոց թագաւորին ուղեւորվ, Լուկուլլոս միևնոյն ժամանակ պատերազմի շարժառիթ էր մէջ բերում. և որովհետև Հայոց թագաւորը մերժեց, ուստի Լուկուլլոս իւր ձեռքի տակ եղած սակաւաթիւ, բայց վարժ ու պատերազմների մէջ եփուած 2 լեգէոն կամ 15,000 զօրքով Եփրատն անցաւ, որով սկսուեցաւ Հայ-հռոմէական պատերազմը 69 թ:

Լուկուլլոս ուղղուեցաւ դէպի այն մեծ պողոտան, որ ձգւում էր Մծբինից հս. և միացնում էր Հայոց նոր շինած մայրաքաղաք Տիգրանակերտը²⁾ հին մայրաքաղաք

1) Գարագաշեան հին ու նոր պատմիչներից առնելով գրում է. «Նիւրնն է գուշակել զգարմանս Տիգրանայ, որ արբեալն էր այնչափ յաջողութեամբ, ընդ պատգամաւորութիւն Առկաղղեայ՝ տալ ի ձեռս զՄիհրդատ ի ձաղանս: Ար աւելի յանդգնութեան էր՝ զօրավարն ի նամակե դրէր. «առ Տիգրան արքայ» փոխանակ արքայից արքայի, որպէս սովոր էր նա տալ դրոշմել ի դահեկանս իւր... Տայր պատասխանել Տիգրան թէ առանց թեկն ինչ ածելոյ աներոյն իւրում՝ չկամէր աղարտել զանձին պատիւ տալով զնա ի ձեռս. և առ հատուցանելոյ զփոխարէնն թշնամանացն Առկաղղեայ՝ չեա նմա ի նամակին իւրում զյորջորջանաց անունն «իմպերատոր»: Գարագշ. Քն. պատմ. II 140. Գ. Ա.

2) Ար Տիգրանակերտը հաւանորէն գտնուում է Մարզինի

Արտաշատի հետ: Արքայից արքան Տիգրանակերտումն էր
 և քիչ առաջ վերագարձել էր Ասորիքից յառաջուց՝ ի նկա-
 տի ունենալով հռոմէացոց հետ հետզհետէ բարդուող
 խնդիրները՝ աշխարհակալ ծրագիրները Միջերկրական ծո-
 վի նկատմամբ յետաձգելով: Նա հէնց նոր էր ծրագրում
 Կիլիկիայից և Լիկաոնիայից յարձակուել հռոմէական մասի
 Փոքր Ասիոյ վրայ և խորհում էր, թէ արդեօք հռոմէա-
 ցիք իսկոյն կը թողնեն Ասիան, թէ գուցէ նախ քան այդ,
 նոքա Եփեսոսի մօտ մի ճակատամարտ կը տան—որ յանկարծ
 իմացաւ Լուկուլլոսի յառաջխաղացութիւնը, որ սպառ-
 նում էր Տիգրանին Արտաշատի հետ յարաբերութիւնը
 խղելուն: Բօթաբերին նա գլխատել տուաւ, սակայն ծանր
 իրականութիւնը դրանով չիփոխուեցաւ. նա թողեց իւր
 նոր մայրաքաղաքը և Հայաստանի ներսերը քաշուեցաւ,
 որպէս զի այնտեղ հռոմէացոց դէմ զինուի. մի բան, որ
 մինչև այժմ չէր արել: Նոյն միջոցին Միտրոբարզանէսը
 պէտք է իւր մօտ եղած զօրքերի և հարևան բեզուլին ցե-
 ղերից շտապով կազմուած խմբերով զբաղեցնէր հռոմէա-
 ցոց: Սակայն հռոմէական բանակի յառաջապահը ցրեց
 Միտրոբարզանէսի զօրքը իսկ Սեքստիլ զօրավարի խրմ-
 բակը ջարդեց արարներին: Լուկուլլոս դրաւեց Տիգրանա-
 կերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը և հէնց այն պա-
 հուն, երբ հռոմէական մի զօրաբաժին Տիգրիսի աջ ափով
 հետեւում էր դէպի հիւսիս խուսափող արքայից արքային,
 Լուկուլլոսն ուղղակի ձախ դիմեց և հասաւ Տիգրանա-
 կերտի առաջ: Նետերի այն անընդհատ տարափը, որով
 պահնակ զօրքը հանդիպեց հռոմէացոց, և պաշարման մե-
 քենաների նեֆտով այրումը հռոմէացոց համար իրանա-
 կան պատերազմների նոր դժուարութիւններ առաջ բե-
 րին: Քաղաքը պաշտպանում էր ամբողջապես քաջ Ման-
 կէոճը, մինչև որ վերջապէս լայնածաւալ պետութեան

(Mardin) կողմերում և Մծրենից հեռու 2 անցքերի վրայ, ցոյց է
 տուել Sachau-ն (uber die Lage von Tigranakerta, Abh. der Berl
 Akademie 1880) ուսումնասիրելով խնդիրը հէնց իւր տեղում,
 սակայն նրա որոշած տեղը դեռ անհասկած չէ:

ամեն կողմերից և նրա սահմանակից՝ հայ զօրահաւաքնե-
 րին մատչելի տեղերից արքայական պահեստի զօրեղ գըն-
 դեր հաւաքուեցան և հիւսիս արեւելեան անցքերով մայ-
 բաքաղաքը փրկելու հասան: Միհրդատեան պատերազմ-
 ների մէջ փորձուած զօրավար Տաքսիլը խորհուրդ տուաւ
 ճակատամարտից խուսափել և հեծելազօր դնելով շրջա-
 պատել հռոմէական փոքրիկ խումբն ու սովամահ անել:
 Սակայն երբ թագաւորը հռոմայեցի զօրապետին տեսաւ,
 որը վճուել էր առանց պաշարումը վերցնելու ճակատ տալ
 մօտ 10,000 մարդով իրանից 20 անգամ զօրեղ թշնամու
 դէմ, և յանդուգն կերպով անցնում էր երկու բռնակ-
 ները բաժանող գետը, երբ նա մի կողմից շրջահայեց այդ
 փոքրիկ խումբը, որ «պառազամաւորութեան համար չա-
 փազանց բազմաթիւ էր և պատերազմի համար չափազանց
 քիչ,» միւս կողմից իւր անհնարին (անթիւ) զօրակոյտը,
 որի մէջ իրար էին հանդիպում Սև ու Կասպից ծովերի
 ազգութիւնները և Միջերկրականի և Պարսից ծոցի ժողո-
 վուրդները, որի ահաւոր, երկաթապատ նիզակազէն հե-
 ծեակներն անգամ բազմաթիւ էին Լուկուլլոսի ամբողջ
 զօրքից և որի մէջ պակաս չէր նաև հռոմէական ձեով զի-
 նուած հեռեակ զօրքը—այն ժամանակ վճուեց նա անյա-
 պաղ թշնամու տենչացած ճակատն յօրինել: Բայց մինչ-
 դեռ հայերը կուռի էին պատրաստուում, Լուկուլլոսի սրա-
 տես աչքը նկատեց, որ նոքա ուշացել են դրաւելու մի
 բարձրութիւն, որին պէտք է տիրէր նրա հեծելազօրը: Լու-
 կուլլոսն շտապեց 2 վաշտով դրաւել այդ բարձրուները,
 մինչդեռ նոյն միջոցին նրա թոյլ հեծելազօրը կողմնակի
 յարձակմամբ աշխատում էր թշնամու ուշադրութիւնը
 դարձնել այդ կէտից: Հէնց որ զօրապետը բարձրուներին
 հասաւ, իսկոյն նա իւր փոքրիկ գունտը շուռ տուաւ ու
 թշնամու հեծելազօրի քամակն անց կացրեց: Հեծելա-
 զօրն ամբողջապէս շիփուեցաւ և ընկաւ դեռ կարգին
 չկազմակերպուած հետեակազօրի վրայ, որը փախուստ
 տուաւ առանց նոյն իսկ կռիւ սկսելու: Յաղթողի բիւլետի-

նը¹⁾, թէ ընկան 100,000 հայ և 5 հռոմայեցի և թէ թագաւորը գլխապահան ու ապարօշը ձգած ծածուկ անձանաչելի կերպով սակաւթիւ այրուծիով փախստեամբ ազատուել է—իր վարպետ Սուլլայի լակոնական ձեռով կազմուեցաւ Յամենայն դէպս 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին տարած յաղթութիւնը կը մնայ միշտ իբրև Հռոմի սաղմական պատմութեան մէջ ամենափայլուն աստղերից մէկը:

«Ս.յդ յաղթութիւնը հետեւանքներով օրքան հարուստ, նոյնքան էլ փառաւոր էր: Տիգրիսից հարաւ Պարթևներից և Ասորիքից խլած բոլոր երկիրները դրանով ռազմագիտօրէն (strategisch) դուրս եկան Հայոց տիրապետութիւնից և առանց այլևայլութեան յաղթողի ձեռքն անցան: Առաջին օրինակն եղաւ հէնց նորահաստատ երկրորդ մայրաքաղաքը: Նրա միջի բազմաթիւ յոյն բրոնզադրօսիկ գաղթականները բերդապահ զօրքերի դէմ ելնելով, հռոմէացոց խմբերի առաջ բաց արին քաղաքի դրօշները և Տիգրանակերտը թողնուեցաւ զինուորների աւարառութեան: Ս.յդ քաղաքն հաստատուած էր նոր պետութեան համար և յաղթող բազկի մի զարկով կործանուեցաւ նրա հետ մէկ տեղ: Հայոց սատրապ Մագադաւոր արդէն հաւաքել էր Կիլիկիայից և Ասորիքից բոլոր զօրքերը Տիգրանակերտն ազատող գնդին օգնելու: Լուկուլլոս դարձաւ Ասորիքի հիւսիսային մասը՝ Կոմմոգէնէ և յարձակմամբ առաւ Սամոսատ մայրաքաղաքը: Նա չհասաւ բուն Ասորիքին, սակայն մինչև Կարմիր ծով տարածւող զանազան իշխանութիւններից և համայնքներից— յոյներից ասորիներից, հրէաներից, արաբներից— պատգամաւորներ եկան յաղթողին իրանց հպատակութիւնն յայտնելու և նրան գերիշխան ընդունելու: Նոյն իսկ Տիգրանակերտից արևելք ընկնող Կորդուէնի իշխանն և ս հպատակուեցաւ նրան: Սակայն Մծբինում, ուրեմն և Միջա-

1) Լատիներէն bulla խօսքի նուազականն է, որ նշանակում է տոմսակ. լուր, տեղեկութիւն միտրեէ հետաքրքրել իրօթեան մասին:

գետքում գեռ կանգուն էր Հայոց արքայի եղբայր Գուսասի ոյժը: Լուկուլլոս ամեն տեղ յայտնուում էր օրպէս պաշտպան հեյլէն քաղաքացիութեան: Կոմմոգէնում նա իշխան կարգեց Սելևկեան տնից Անտիոքոս անուն մէկին: Անտիոքոս Ասիացուն, որ հայերի քաջուելուց յետոյ Անտիոք էր վերադարձել, Լուկուլլոսը Ասորիքի թագաւոր ճանաչեց: Բռնի Տիգրանակերտ բերած գաղթականներին նա արձակեց իրանց բնակութեան տեղերը: Արքայից արքայի անհամար պաշար՝ ու գանձը (գարի վերցրին 30 միլիոն միգրին. միայն զուտ փող Տիգրանակերտի մէջ 8000 տաղանդ, 12 1/2 միլիոն տալեր¹⁾ հնարաւոր գարձրին Լուկուլլոսի համար պատերազմի ծախքը լցուցանել առանց պետութեան գանձարանից փող ուղելու և իր զինուորներից իւրօքանչիւրին, բացի ամենառատ պաշարից, տալ նաև իբրև պարգև 800 գենար (240 տալեր):

10001
Pecol

«Հայոց արքայից արքան խիտ խոնարհեց. նա թոյլ բնաւորութեան տէր էր. ամբարտաւան՝ յաջողութեան մէջ, իսկ դժբախտութեան դէպքում հեշտութեամբ յուսահատուց»: ²⁾

Անշուշտ Տիգրան կը շտապէր դաշն կապել և հաշտութիւն առաջարկել հռոմէացի յաղթողին, եթէ որ չլինէր խորամանկ և շահախնդիր Միհրդատը, որ 70 թ. ազատուելով իւր քսանամեայ արգելումից, իւր թագաւորութեան սահմաններն էր գնացել, օրպէս զի այնտեղից սպառնայ թշնամուն և այժմ՝ ամեն ջանք գործ էր դնում, որ Հայոց թագաւորը չհաշտուի յաղթողի հետ, օրից յետոյ արդէն իւր թագաւորութիւնը կրկին ձեռք բերելու յոյսը բոլորովին կանհետանար նրա համար: Ուստի նա խորհուրդ է տալիս Տիգրանին ինչ էլ որ լինի շարունակել պատերազմը և այդ փորձուած վաթսուսամեայ ծերունին, «որ համարեա հօր տեղ էր Հայոց արքայից արքայի համար և միջոց ունէր այժմ՝ անձնապէս ազդել նրա փրայ, իւր եռանդով նուա-

1) Մի տալերը մօտ 3 մարք է. 150 կոպ.
2) III 68—71.

ձեց այդ թոյլ մարդուն և ոչ միայն պատերազմը շարունակելու արամադրեց, այլ և իրան յանձնել պատերազմի քաղաքական և ռազմական վարումը: Միհրդատի խորհրդով Տիգրան դիմում է Պարթևաց Հրահատ (Phraates) թագաւորին դաշնադրութեան համար, սակայն սա քաջ կշռելով իրերի վիճակը, լու է համարում հռոմէացոց հետ բարեկամ մնալ: Այն ժամանակ երկու արքաները դիմում են մի այլ միջոցի՝ պատերազմին կրօնական ազգային բնաւորութիւն տալ — արևելքի ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանել արևմուտքի յարձակումներից: Եւ ահա այդ նպատակով ամեն կողմերից գալիս հասնում են անթիւ ու անհամար մարդիկ: Միհրդատ աւելի ուշք էր դարձնում ասիական այրուձիւս վրայ, մի մաս, որ անհամեմատ աւելի թոյլ էր հռոմէացոց մէջ: Պատերազմի ասպարէզը որոշուեց, որ Հայաստանը լինի, ուր դեռ ստոր չէին կոխել թշնամիները և որ «բնական յարմարութիւնների, ինչպէս նաև բնակիչների հայրենասիրութեան պատճառով շատ պատշաճ էր այդ տեսակ պատերազմավարական եղանակին»:

Լուկուլլոս, չնայած մի կողմից սենատի դժգոհութիւններին և միւս կողմից զօրքի ու դանազան զորապետների արատնջներին, իւր զօրքն առաջ տարաւ և «տեսնելով, որ Տիգրան ոչ պատրաստուում էր հաշտութիւն առաջարկելու կամ, ինչպէս Լուկուլլոսն ուզում էր, ոչ էլ մի երկրորդ գլխաւոր ճակատ տալիս, որոշեց Տիգրանակերտից դժուարանցանելի լեռնային տեղերով մանել արևելեան Եփրատի (կամ Արածանի, այժմ Մուրադ շայ) հովիտը՝ Վանայ ծովի արևելեան ափերով, այդտեղից էլ անցնել Արաքսի գաշտավայրը, որտեղ Արարատի հիւսիսային փեշերի վրայ բուն Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատն էր շինուած արքայական ժառանգական պալատով ու հարեմով հանդերձ: Նա սպառնալով տոհմական թագաւորակայանին, յոյս ունէր Տիգրանին ստիպելու՝ ճակատ տալ կամ ճանապարհին կամ առնուազն Արտաշատի առաջ», և մի փոքրիկ վաշտ թողնելով, առաջ է շարժւում: «Սակայն պատերազմական գործողութիւնների համար ամե-

նամե՛ծ դժուարութիւն յարուցանողը Հայաստանի չափազանց կարճ ամառն էր: Ծովի մակերևոյթից 5000 կամ աւելի բարձր ընկած Հայկական բարձրաւանդակի վրայ էր դրուած մօտ հացահատիկը բուսնում է միայն յունիսին, իսկ սեպտեմբերին հնձելիս ձմեռն արդէն վրայ է հասնում: Ամենաշատը 4 ամսուայ ընթացքում պէտք էր հասնել Արտաշատին և վերջացնել պատերազմական արշաւանքը:

«68 թ. ամրան կիսին Լուկուլլոս, շարժուելով Տիգրանակերտից, առաջ դնաց անկասկած Քիթիսի անցքով և դէպի արևմուտք Վանայ լճի ափերով՝ հասաւ Մուշի և Եփրատի սարահարթը: Գնացքն ընթանում էր դանդաղ — թշնամու այրուձիւս, մանաւանդ հեծեալ աղեղնաւորների անընդհատ ու անտանելի ընդհարումների պատճառով, բայց առանց աչքի բնկնող արգելքի նոքա գրաւեցին դիրքերն ու Եփրատի անցքը, որ քաջաբար պաշտպանում էր հայկական հեծելազօրը: Երեսոց և Հայոց հեռակազօրը, բայց չյաջողուեց ճակատ յօրինել: Այսպիսով բանակն հասաւ Հայաստանի բուն սարահարթին և առաջ էր քայլում դէպի անձանօթ երկիրը: Նոքա դեռ մի կարգին դժուարութեան չէին պատահել, բայց արդէն թըշնամի այրուձիւս հետ լ. հարման և երկրի դժուարանցանելիութեան պատճառով յառաջխաղացութեան անխուսափելի ուշացումը բանակի համար ինքն ըստ ինքեան զգալի կարուստ էր: Նախ քան զօրքի Արտաշատ հասնելը վրայ հասաւ ձմեռը և հէնց որ Ետալիայի զինուորները ձիւն ու սառոյց տեսան, կարուեց զինուորական կարգապահութեան թունդ ձգուած լաչը: Զօրքի մէջ իրապէս յայտնուած ապստամբութիւնը սախլեց զօրապետին նահանջման պատուէր տալ, որ և տեղի ունեցաւ Լուկուլլոսի սովորական ճարտիկութեամբ: Յաջողութեամբ հասնելով Միջագետք, ուր տարուայ եղանակը դեռ թոյլ էր տալիս նորանոր ձեռնարկութիւններ սկսելու, Լուկուլլոս անցաւ Տիգրիս գետը և իւր ամբողջ զօրքով յարձակուեց այս կողմերում Հայոց ձեռքին մնացած վեր-

Ղին Մճբին քաղաքի վրայ: Արքայից արքան, որ արդէն Տիգրանակերտի դէպքից վարժուել էր, քաղաքին չմտեցաւ: Չնայած քաղաքի քաջ պաշտպանութեան, պաշարողներն յարձակմամբ առան մի մութ անձրեային դիշեր և Լուկուլլոսի զօրքն այդտեղ դտաւ ոչ պակաս աւար և յարմարաւոր ձմերանոցներ, ինչ որ դտել էր մի տարի առաջ Տիգրանակերտում: Սակայն նոյն ժամանակ թշնամու ամբողջ յարձակողական ոյժն ընկաւ Պոնտոսում և Հայաստանում մնացած հռոմէացի վաշտերի վրայ: Մի տեղ Տիգրան ստիպում էր հռոմէացի զօրավար Լուցիուս Փաննիուսին (որ առաջ Միհրդատի և Հերատորիոսի համար միջնորդ էր եղել) մի ամբողջին քաշուել ու փակուել: Մի այլ տեղ Միհրդատ 4000 հայկական և 4000 պոնտական հեծեալներով դուրս էր եկել և որպէս ազատիչ ու վրիժառու, կոչ էր անում ժողովրդին երկրի թշնամու դէմ: Ամենքը միանում էին նրա զօրքերին: Հռոմէացի ցան ու ցիր եղած բոլոր զինւորներն սպանուեցին և մէջ տեղից վերցուեցին: 1) Նոյն իսկ Պոնտոսի հին զինւորներն ևս հռոմէացոց կողմից Միհրդատի կողմն էին անցնում և կարճ ժամանակում Միհրդատ կրկին իւր կորցրած թագաւորութիւնը ձեռք բերաւ: Բայց Լուկուլլոս, որ մտածում էր ինչ էլ որ լինի շարունակել պատերազմն Հայոց հետ և յաղթահարել, ստիպուած եղաւ իւր զինւորների դժգոհութեան պատճառով և սենատի նոր որոշման համաձայն (ձերակոյտը յաջորդ տարուան զօրապետութիւնն յանձնել էր Գլաբրիոնին) դէպի Փոքր Ասիա քաշուել: Նախ քան այդտեղ հասնելը, հռոմէացիները մի անգամ էլ պարտութիւն են կրում Միհրդատից Չիէլի (Ziela) մօտ: Երբ Լուկուլլոս իւր բանակով Փոքր Ասիա է մտնում, Փոքր Հայքի կողմից, ուր ժողովուած էին Տիգրանի փեսայ Մարաստանի տէր Միհրդատի և Հայոց զլիաւոր ուժերը, և կամենում է այդտեղ ճակատ տալ, զօրքերը չեն համաձայնում և Լուկուլլոսն այն պահին,

1) Տես III 74—76.

երբ մօտ էր արշաւանքն ընդհանուր յաղթական վախճանով պսակելու ժամը, ստիպուած էր տեղի տալ ձերակոյտին և զօրքին և առանց ընդհարուելու թշնամու կենդրոնական ուժի հետ, քաշուել Փոքր Ասիայի հէնց այն տեղը, ուր հռոմէացիները կանգնել էին Տ տարի դրանից առաջ ձմրանը, նախ քան հայկական ու Փոքր Ասիական պատերազմների սկսուիլը:

Նոյն ժամանակները Հռոմում իր քաջութիւններով ու անձնական արժանիքներով յայտնի մի այլ զօրավար Պոմպէոս այնքան հռչակ էր ստացել, որ ձերակոյտը նրան յանձնեց Արեւելքում գործող զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը՝ թէ ցամաքի և թէ ծովերի վրայ միանգամայն: Եւ Պոմպէոս ոչ միայն արգարացրեց ձերակոյտի որոշումը, այլ և շատ առաջ դնաց իւր գործի հետանքներով: Գալով Արեւելք, նա եռանդուն կերպով պատրաստուեց Լուկուլլոսի սկսած և կիսատ թողած պատերազմը շարունակել Հայ և Պոնտացի միացեալ ուժերի դէմ: Պոնտական պալատում կարծում էին, թէ Պարթևների թագաւոր Հրահատն հիմա համաձայն կը լինի դաշնակիցներին միանալու, ի նկատի ունենալով նոցա տարած յաղթութիւնները: Դրա հակառակ հռոմէացի դեսպանները դնացին Պարթևաց Տիգրան (Կտէզիֆոն) պալատը դաշն կապելու. այդ հանգամանքին աւելի նպաստեցին այն շիթութիւնները, որ բաժանում էին ձգում Հայոց արքայական տան մէջ: Արքայից արքայի համանուն Տիգրան որդին հօր դէմ ապստամբել էր, կամ այն պատճառով, որ համբերութիւն չունէր սպասելու ձերունի հօր վախճանին, կամ գուցէ եղբայրներից շատերին սպանող հօր կասկածամտութիւնից ազատուելու համար ապստամբութիւնն էր ընտրել իբրև միակ միջոց: Հօրից յաղթահարուած, նա մի խումբ նշանաւոր հայերի հետ խուսափում է Արշակունիների պալատը և այնտեղ ինտրիգներ է լաքում հօր դէմ: Այդ էր պատճառը մասամբ, որ Հրահատը դաշնակցութեան համար երկու կողմից առաջարկուած պարզեւր—Միջագետքը՝ աւելի սիրով հռոմէացոց ձեռ-

քից է համաձայնում ընդունել և Լուկուլլոսի հետ Եփրատի ափերի նկատմամբ արած իւր դաշնագրութիւնը Պոմպէոսի հետ այժմ նորոգելով, նոյն իսկ իւր համաձայնութիւնն է տալիս հռոմէացոց հետ Հայոց դէմ գործելու: Սակայն հռոմէացոց և պարթևների դաշնագրութիւնից էլ աւելի Տիգրան կրտսերը քնասեց Պոնտոսի և Հայոց թագաւորներին նրանով, որ նրա ապստամբութիւնը դաշնակից արքաների մէջ խռովութիւն ձգեց: Արքայից արքան գաղտնապէս կասկածում էր, թէ մի գուցէ իւր աները մատ ունենայ իւր թռռան ըմբոստութեան մէջ (կրտսեր Տիգրանի մայր Կլէոպատրան Միհրդատի աղջիկն էր) և եթէ այդ հանգամանքը յայտնի բաժանման առիթ չէր էլ տալիս, այնու ամենայնիւ երկու արքաների համերաշխ դաշնակցութիւնը լուծուեց հէնց այն ժամանակ, երբ ամենից շատ կարիք կար դրան»: ¹⁾

Մինչդեռ միւս կողմից Պոմպէոս պարթևների դաշնակցութեամբ զօրացած մօտ 40—50,000 սեփական բանակով մտնում է Պոնտոս և հալածելով Միհրդատին, երկուսով հասնում են Տիգրանի սահմաններին: Փոքր Հայաստանում Միհրդատ մի վերջնական պարտութիւն է կրում Նիկոպոլի մօտ և յուսահատուած շտապում է Եփրատի ափերը՝ միանալու Տիգրանի բանակին: «Սակայն այդ յոյսն էլ դատարկ էր: Միհրդատի երևակայական դաշնակցութիւնն այլ ևս գոյութիւն չունէր: Պոմպէոսի և Միհրդատի վերև յիշած կռիւների ժամանակ Պարթևաց թագաւորը ճնշուելով հռոմէացիներից և աւելի շուտ տեղի տալով հայ փախստական թագաժառանգին, յարձակուել էր զօրքով Տիգրանի վրայ և նրան ստիպել էր ամրանալ անմատչելի բարձունքներում: Թշնամի բանակն սկսեց նոյն իսկ Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարել, բայց որովհետև պաշարումը երկար տևեց, Հրահատը իւր զօրքի մեծ մասով հեռացաւ, որից յետոյ Տիգրանը յետ մնացած պարթևական զօրաբաժինն ու իւր օրգու առաջնոր-

1) III 125.

դութեամբ գործող հայ գաղթականներին (emigrant) յաղթահարեց և ամբողջ պետութեան մէջ իւր տիրապետութիւնը կրկին հաստատեց: Շատ հասկանալի է, որ այսպիսի հանգամանքներում թագաւորը տրամադրուած չէր լինի նոր ինորոյ յաղթող հռոմէացոց հետ ընդհարուելու, աւելի քիչ էր վստահանում, քան երբ և իցէ՝ այն այժմ աւելի քիչ էր վստահանում, քան երբ և իցէ՝ այն ժամից, երբ նրան իմացրել էին, թէ նրա ապստամբ օրդին մտադիր է իւր պապի (Միհրդատի) մօտ գնալու: Այսպիսով նա միջոցներ ձեռք առաւ հռոմէացոց հետ մասնաւոր հաշտութիւն անելու և սակայն դրա վախճանին չօպասելով, իւր յարաբերութիւնները բոլորովին կլտրեց Միհրդատի հետ: Սա հասնելով հայկական սահմանին, լսեց, որ Տիգրան արքայից արքան նրան բռնելու համար գլխազին է նշանակել 100 տաղանդ (150,000 տալեր) բռնել է նրա գեսպաններին ու հռոմէացոց յանձնել: «Միհրդատին ուրիշ ճար չէր մնում, բայց եթէ քաշուել հիւսիս, իւր անձը մի կերպ ազատելու:» Պոմպէոսը մտաւ Արաքսի հովիտը, իւր հաշիւը վերջացնելու Տիգրանի հետ: Համարեա առանց ընդգիմութեան նա հասաւ Արտաշատի կողմերը (ոչ հեռու Երևանից) և բանակ դրեց քաղաքից գերմանական երեք մղոն հեռաւորութեան վրայ: Այնտեղ դնաց նաև արքայից արքայի օրդին, որ յոյս ունէր հօր անկումից յետոյ Հայոց արքայական թագն ընդունել հռոմէացոց ձեռքից, ուստի և ամեն կերպ արգելքներ էր հանդէս բերում, որ հաշտութիւն չլինի հօր և հռոմէացոց մէջ: Սակայն Տիգրան վճռեց հաշտութիւն գնել հռոմէացիներից, ինչքան էլ որ թանկ լինէր դա:

Չիով և առանց ծիշանու, սակայն արքայական ապարօշով և գլխապատով նա հռոմէացոց բանակը դալով, ցանկանում էր զօրապետին ներկայանալ: Լիկտորի պատուէրի հաւանձայն (ինչպէս պահանջում էր հռոմէական զինուորական կարգ ու կանոնը) նա իւր ձին ու սուրը յանձնում է օրիշներին և ըստ բարբարոսների սովորութեան՝ պրօկոնսուլի ստըն է ընկնում և ի նշան անպայման հպատա-

կութեան՝ նրա ձեռք տալիս իւր ապարօշաւոր թագն ու խոյրը: Պոմպէոսը խիստ ուրախացաւ այս հեշտ յաղթութեան վրայ, բարձրացրեց իւր ճակատ արքայից արքային, զարդարեց կրկին արքայական նշաններով և թելադրեց խաղաղութեան պայմանները: Բացի պատերազմական դանձարանին 9 միլիոն տալեր (6000 տաղանդ) վճարելուց և զինուորներին առատաբար պարգևատրելուց, որոնցից իւրաքանչիւրին ընկաւ 50 դենար (15 տալեր), թագաւորը հրաժարուով էր իւր արած բոլոր նուաճումներից, ոչ միայն Փիւնիկիայի, Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիական դաւառներից, այլ նաև Եփրատի աջ ափում ձգուած Սոֆէնից և Կորգուէնից: Նա նորից սահմանափակուեց բուն Հայաստանով և այդպիսով վերջացաւ նրա մեծ թագաւորութիւնը (Արքայից արքայութիւնը): Մի հատիկ արշաւանքով Պոմպէոս կարողացաւ բոլորովին ընկճել և հպատակեցնել Պոնտոսի և Հայաստանի երկու զօրեղ թագաւորներին: 66 թ. սկզբում ոչ մի հռոմէացի զինուոր չկար այլ ևս հին հռոմէական կալուածքներից այն կողմը: Նոյն տարուայ վերջում Միհրդատը խոյս տուաւ առանց զօրքի Կովկասի կիրճերը և Տիգրան թագաւորը Հայաստանի գահ նստաւ ոչ այլ ևս որպէս արքայից արքայ, այլ որպէս հռոմէական աւատաւոր իշխան: Եփրատից արևմուտք Փոքր Ասիական ամբողջ երկիրն անպայման կերպով հռոմէացոց էր պատկանում: Յաղթական բանակը ձմեռավայր ընտրեց նոյն գետի արևելեան կողմը Հայոց հողի վրայ վերին Եփրատի և Կուր գետի միջավայրը, որտեղ իտալացիք երբեմն իրանց ձիաներին ջուր էին խմցրել առաջին արշաւանքի ժամանակ:»

Պոմպէոս յաղթական դուրս եկաւ իւր առաջ դրած մեծ պատերազմից. Արևելքի և Արևմուտքի ընդհարման արդիւնքն եղաւ մէկի զօրեղացումը, միւսի ընկճումը: Սակայն մի բան խիստ աչքի է ընկնում: Թէև Տիգրան և Միհրդատ իրար հետ դաշն էին կապել օգնելու թէ պա-

տերազմների և թէ այլ վտանգների մէջ, բայց նորա համարեա ոչ մի գործ իրար հետ չձեռնարկեցին: Ամենանեղ ճգնաժամին նորա առանձին էին և նոյն իսկ իրար դէմ: Ծերունի Միհրդատը՝ յոյսը կտրելով իւր գաշնակցից ու կորցրած համարելով իւր փառքը, քաշուել էր Սև ծովի հիւսիսային կողմերը: Նրանից ապստամբում է ամենասիրելի որդին և հաւանական ժառանգը և Միհրդատ թշնամեաց ձեռքը չընկնելու համար Պանիկպպէոն ամբողջում վերջ է գնում իւր կեանքին: Այսպէս մեռաւ Միհրդատ 63 թ. 66 տարեկան հասակում 57 տարի կառավարելուց և 26 տարի հռոմէացոց հետ կռուելուց յետոյ: Հօր մարմինը Փառնակէսն ուղարկեց յաղթողին ի նշան իւր՝ դէպի Պոմպէոսն ունեցած հաւատարմութեան:

Պոմպէոսն այնուհետև հպատակեցնելով Ասորիքն ու խաղաղացնելով Հրէաստանը և ամբողջ արևմտեան Ասիան հռոմէական կալուածք դարձնելով, սպառնակած դիրք բռնեց պարթևների նկատմամբ, նախ որ Տիգրան Մեծին աւելի նախապատուութիւն էր տալիս, քան Տիգրան Կրտսերին՝ Պարթևաց Հրահատ թագաւորի գաշնակցին, և ապա հրամայում է ուղղակի բռնել Տիգրան Կրտսերին նրա ընտանիքով և չի բաց թողնում նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ Հրահատ միջնորդում է հռոմէացի զորավարին իւր աղջկայ և փեսայի համար: (Կրտսեր Տիգրանի կինը Պարթևաց թագաւորի աղջիկն էր): Պարթևները բորբոքում են, հռոմէացոց փնտսելու համար զօրքով Հայաստան են մտնում, սակայն պատերազմը չըսկսած ստիպուած են լինում տեղի տալ Պոմպէոսի ամենաստատ զօրութեան առաջ: Պոմպէոս պարթևներից առնելով Մեծ Հայաստանին է միացնում Կորգուէնը և Միջագետքի հիւսիսային պողաւէտ մասը, այնպէս որ հռոմէացոց և պարթևների սահմանն է լինում առաջուայ նման ոչ Եփրատը, այլ Ասորա - Միջագետքի անապատը: Իսկ Սոֆէնն ու Եփրատի ձախ ափը սկզբնապէս նշանակուած էր Կրտսեր Տիգրանին: Պոմպէոս զանազան կարգադրութիւններ անելով, վերադառնում է Հռոմ:

1) III 125—130.

Այսպիսով վերջացաւ արևմտեան Ասիայի նուաճումը և նուաճողներն էին Լուիսլոյս և Պոմպէոս քաջ ու սաղանդաւոր զօրավարները: Փառաւոր էր Պոմպէոսի ընդունելութիւնը Հռոմում: 61 թ. սեպտեմբ. 28 և 29-ին սարքած յաղթական զնացքն անցնում էր Հռոմի փողոցների միջից, տանելով իւր յետևից՝ բացի անթիւ ու անհամար գանձից՝ Ասիայի երեք մեծ ու կարող թագաւորների՝ Միհրդատի, Տիգրանի և Հրահատի որդոց, Հռոմը մեծաբուս և սքանչանում էր այն մարդով, որ նուաճեց Աֆրիկան ու Սպանիան, յաղթահարեց Ասիան ու ազատեց Հռոմը մոլեռանդ սարուկների ձեռքից, որ յաղթեց 22 թագաւորների և Հռոմի անունը գեր ի վերայ պայծառացրեց ու ահեղ և սոսկալի դարձրեց որևէ քաղաքային այլ ուժի համար: Հայաստանը Պոմպէոսի զնալով, դարձաւ հռոմէական աւտառու թագաւորութիւն: Տիգրան այնուհետև երկար չապրեց. նա մեռաւ 56 թ. փետրուար ամսին: 1)

Տիգրանի որդին յիշուում է Արտաւազդ, որ 54-ին արդէն Հայաստանի արքայական դահլի վրայ էր: Նա սկզբում իւր հօր հպատակութիւնն ու դաշնակցութիւնը պահեց, բայց երբ առաջին ենապետութեան անգամ Կրասոս Արևելք եկաւ պարթևների դէմ՝ կռուելու, Արտաւազդ երեսանց խօսք սուաւ հռոմէացոց 10,000 հեծեալով օգնութեան հասնել, բայց իրօք ծածուկ դաշն կապեց Պարթևաց Որոգէս Ա. 2) թագաւորի հետ և իւր քոյրը նրա Բակուր որդուն կնութեան տուաւ: Խառանի (Karrhae) մօտ (Եգեոսիայից քիչ հարսւ) հռոմէական լեգէոնները չարաչաք պարտութիւն են կրում պարթևներից և մեծ վեղիբը Կրասոսի գլուխը իւր վեհապետին ընծայ է ուղարկում: Այնուհետև պարթևները Հայոց օգնութեամբ Ասորիք արշաւեցին: Պարթևների և հռոմէացոց այս ընդհարման արդիւնքն այն եղաւ, որ Հռոմի ափրապետութեան սահմանն էլի Եփրատն եղաւ 50 թ.: 3)

1) Տես III 157, 342.
 2) Որոգէս Ա. թագաւորել է 54—36. Քարադաշեան II 89.
 3) Տես III 341—352. Գ. Ա.

Տիգրան Մեծից յետոյ, երբ պարթևներն հետզհետէ զօրանալով արդէն հռոմէացոց դիմաց մի պատկառելի ուժ էին կազմել, Հայաստանը խաղաղիք է դառնում այդ երկու մեծ պետութիւնների ձեռքին: Ըստ բերման հանգամանքների, երբեմն պարթևներն էին դերակշռող տեղ բռնում և թագաւոր նշանակում Հայաստանում իրանց սեղած մարդուն, շատ անգամ իրանց ցեղից, երբեմն էլ հռոմէացիները յառաջանալով գօրս էին քշում պարթևներին և հայկական դահլի վրայ բազմեցնում իրանց թեկնածուներին: Իսկ հայերը, որոնց ներքին շարժումներն ու յուզումները մեզ անյայտ են, մերթ Հռոմի, մերթ Տիգրանի դահակներին էին թեքում: Խաղաղ անգոյր վիճակ չի ունենում Հայոց աշխարհը և մի քանի դար Պարսից ու հռոմէացոց աչքի փուշ մնալով, վերջապէս կորցնում է իւր թագն ու հարստութիւնը Մասանեանների օրով, որոնք Հայոց Աշշակունի պետութեան վերջ դրին: 1)

«Այն ժամանակ, երբ հայերը մրցում էին պարթևների հետ և Արաքսի ափերում հաստատուած թագաւորութիւնն աշխատում էր Առաջաւոր Ասիայում մեծ պետութեան դեր խաղալ, պարթևներն ընդհանրապէս բարեկամաբար էին վերաբերում հռոմէացիներին, ինչպէս իրանց թշնամիների հակառակորդներին: Բայց Տիգրանին ու Միհրդատին յաղթելուց յետոյ հռոմէացիները Պոմպէոսի ներմուծած կարգերի շնորհիւ այնպիսի դիրք բռնեցին, որ դժուար թէ կարելի լինէր երկու պետութիւնների մէջ խաղաղութիւնը տևական լինել: Հռոմէացիները նուաճել էին Կապադովկիան ու Մեծ ու Փոքր Հայաստանները, Կովկասեան հիւսիսային ցեղերը, Փոքր Մարաստանը կամ Արտապատէնան. Կովկասեան սարերից և Կասպից ծովի արևմտեան ափերից սկսած Հռոմին էր պատկանում: «Թէև Հելլեն աղգարնակութիւնը Սև ծովի հարաւային ափերում

1) Հռոմէացոց ու պարթևների կռիւը Հայաստանում դերեշխանութիւն ձեռք բերելու համար՝ Մոմզէն մանրապատում կերպով նկարագրել է, թէև միայն արտաքին դէպքերը: Գ. Ա.

և Կապադովկիայում և Կոմմոգենում այնպէս հաստատ հիւր էր բռնել, որ կարող էր հռոմէական գերիշխանութեան դէմ դնել, բայց Հայաստանն հռոմէական բազմամեայ իշխանութեան տակ դարձեալ անհեղին երկիր մնաց, անխղճի կերպով կապուած Պարթևաց պետութեան հաւատի ու լեղուի ընդհանրութեամբ և ազնուական ընտանիքների բազմաթիւ կապերով, տարազով ու սպառազինութեամբ: Հռոմէացոց գուգազն ու հարկահանութիւնը Հայաստանում երբէք տեղի չունեցան: Արդէն այն էլ շատ էր, որ այս երկիրն իւր սեփական բանակի կանոնաւորման և նրա, ինչպէս նաև այնտեղ եղած հռոմէացի զինւորների ապրուստի համար կարողանում էր հարկաւոր ծախսը հոգալ: Հայ վաճառականները միջնորդ էին հանդիսանում ապրանքների փոխանակութեան զանազան երկիրներ՝ Սկիւթիա, Կասպից ծովի վրայով արևելեան Ասիա և Չինաստան. Տիգրիսն ի վայր Բարիլոն և Հնդկաստան, արևմտեան կողմից նաև Կապադովկիա: Ըստ երևոյթին շատ բնական կը լինէր քաղաքական տեսակէտից, որ հռոմէացիները իրանց հպատակ երկրից տուրք և մաքսահարկ առնէին, սակայն նորա չարին այդ երբէք: Հայաստանն այն պետութեան մէջ չէր, որի հետ նա կապուած էր ազգութեան կապերով, իսկ այս հանդամանքը նրա համար կարևոր նշանակութիւն ունէր այն կառուի մէջ, որ վարեցին հռոմէացիները իրանց արևելեան հարևանների հետ կայսրութեան ամբողջ ժամանակը: 1)

Երբ Հռոմը վտանգի մէջ էր եռապետների և ապա ազգամիջեան կռիւների ժամանակ, պարթևներն յառաջ են խաղում և մտնում Ասորիք ու Փոքր Ասիա: Սակայն Անտոնիոս, որ Արևելքումն էր, ծրագրում է ամբողջ Արևելքը նուաճել և արդէն մտքում նա բաժանել էր բոլոր երկիրներն իւր որդոց մէջ: Հայաստանը մտադիր էր տալու Կլէոպատրայից ունեցած իւր Ալեքսանդր որդուն: 36 թ. Ք. ա. ազատուելով Կլէոպատրայի դրկից՝ Անտոնիոս

1) V 356—57.

զօրքն առաջ տարաւ դէպի Ծայրագոյն Արևելք Հռոմէացոց համար ոչ սովորական ճանապարհով Եփրատով ու Տիգրիսով, այլ նա «ուղղուեցաւ դէպի հիւսիս՝ դէպի Հայաստան և այնտեղ հաւաքելով իւր բոլոր օւժերը և բանակը զօրեղացներով հայկական այրուձիով, դարձաւ մարական Ատրոպատէնի (Ատրպատական) սարահարթի ուղղութեամբ: Նրա դաշնակից Հայոց թագաւորը կարող էր առաջարկել նրան ռազմական գործողութիւնների այդպիսի ծրագիր, որովհետև Հայաստանի թագաւորները շարունակ ձգտում էին այդ հարևան երկիրը նուաճել և Արտաւազդը (Տիգրանի որդին) կարող էր յոյս ունենալ, որ այժմ կը յաղթէ իրան համանուն Ատրոպատէնի սատրապին: Բայց ինքը՝ Անտոնիոսը այդպիսի դիտաւորութիւններով չէր կարող առաջնորդուել»: 1) Գուցէ նա ուղում էր պարթևների վրայ յարձակուել իրանց երկրի բուն կենդրոնից, յամենայն դէպս Անտոնիոս խիստ ընդդիմութեան է հանդիպում Ատրոպատէնում և «Հայոց թագաւորը յաջողութեան ամենաչնչին յոյսն անգամ կորցնելով, հաւաքում է իւր զօրքերն ու նոցա հետ Հայաստան դառնում»: Անտոնիոս անասելի տանջանքների հանդիպելով, ստիպուած էր յետ դառնալու հրաման կարգալ և մինչև Հայաստան հասնիլը անփոխարինելի զրկանքներ ու կորուստներ է ունենում: Զօրքի 1/4-ը կոտորումէ: Հայաստանում Արտաւազդ նրան ընդունում է. Անտոնիոս սակայն առաջ է դնում մինչև Անտիօք՝ ճանապարհին կորցնելով դարձեալ 8,000 զինւոր: Այդ անյաջողութեան պատճառը նա համարում էր Կապադովկիայի և Հայաստանի թագաւորներին և երբ Կեսարի ու Անտոնիոսի մէջ իշխանութիւնը բաժանելու համար անհամաձայնութիւն եղաւ, վերջինս 34 թ. Հայաստան եկաւ, նախապէս գըլխաաել տալով Կապադովկիայի Արիարթ թագաւորին: Անտոնիոսի Հայաստան գալն, ինչպէս ինքն ասում էր ճնրահամար է, որպէս զի բռնէ թագաւորին, որ մերժել էր

1) V 364.

Եզրիպտոս գնալ: Արիժանութեան այս գործողութիւնը եզրեւնական կերպով տեղի ունեցաւ խաբէութեամբ և ոչ պակաս զազրելի կերպով տօնուեց Աղէքսանդրիայում, խերկայացնելով Կապիտոլում տօնուող հանդէսների ծաղրանկար նմանողութիւնը: Արևելքին հրամայելու համար նշանակուած Անտօնիոսի որդին այդ ժամանակ Հայաստանի թագաւոր եղաւ և ամուսնացաւ նոր դաշնակից Մարաստանի թագաւորի աղջկայ հետ: Մինչդեռ գերուած ու քիչ յետոյ Կլէոպատրայի ցանկութեամբ գլխատուած Հայաստանի Արտաւազդ թագաւորի աւագ որդի Արտաքսիասը (Արտաշէս), որին հայերը նրա հօր տեղ թագաւոր էին հռչակել, փախուստ տուաւ պարթևների մօտ: Այսպիսով թէ Հայաստան և թէ Մարաստան-Ատրոպատէնան Անտօնիոսի իշխանութեան տակ էին կամ նրա դաշնակիցները: Պարթևների դէմ պատերաժը թէև յայտարարուած էր, բայց յետաձգուեց մինչև որ Անտօնիոս յաղթէ իւր արևմտեան սոսիին՝ մրցակցին (Կեսարին): Հրահատ Գ (36-1) իւր կոմից յարձակում գործեց Մարաստանի վրայ. սկզբում նա յաջողութիւն չունեցաւ, որովհետև Հայաստանում մնացած հռոմէական զօրքերն օգնում էին մարերին: Բայց երբ Անտօնիոս պատրաստուելով կուռել Կեսարի հետ, դուրս կոչեց այնտեղից իւր վաշտերը, պարթևները զօրեզացան, յաղթեցին մարերին ու թէ Մարաստանը և թէ Հայաստանը տուին Արտաշէս թագաւորին, որը ի վրէժ հօր գլխատման, հրամայեց բռնել ու սրախողխող անել Հայաստանում ցրուած բոլոր հռոմէացիներին: 1)

Ակցիումի և Աղէքսանդրիայի մօտ տեղի ունեցած Անտօնիոսի անկումից յետոյ Օգոստոս ինչքան էլ որ չուզէնար իւր նախորդի լայն ու դժուար ծրագրերն իրագործել, պէտք է Հայաստանին նուաճման գոյժն անպատճառ գլուխ հանէր, որովհետև Հայաստանը Պարթևաց ձեռքն անցած դէպքում, հռոմէացիները կարող էին Արևելքում իրանց

1) Տես V 369.

ձեռք բերած հռչակն ու անունը կորցնել: Իսկ Հայաստանը ձեռք բերել, նշանակում էր Պարթևաց հետ կռիւ սկսել, որովհետև այդ երկիրը «իւր թէ քաղաքական և թէ ազգայնական համակրութիւններով աւելի հակուած էր պարթևների քան հռոմէացոց կողմը»: 1)

Աւգոստոս իւր մօտ ապաւինած Ատրոպատէնի թագաւորին տուաւ Փոքր Հայքը, իսկ Տրդատին, որ անյաջող կերպով փորձել էր Հրահատի իշխանութիւնը խլել և Աւգոստոսին էր դիմել, ուղարկեց Ատրիք, յոյս ունենալով այսպիսով, որ հռոմէացոց յայանի թշնամի Հայոց Արտաշէս թագաւորի առաջը կառնուի:

«20 թ. երբ Աւգոստոսը անձամբ Ատրիք եկաւ և լուրջ ու եռանդուն սկսեց գործել, նրա կամքին հնազանդուել սկսեցին արևելեան ազգերը: Հայաստանում Արտաշէս թագաւորի դէմ ելաւ մի զօրեղ կուսակցութիւն և ապստամբները դիմեցին հռոմէացիներին խնդրելով թագաւոր կարգել Հայոց Արտաշիսի կրտսեր եղբօր՝ Տրդրանին, որ սնուած էր կոյսերական պալատում և այն ժամանակ ապրում էր Հռոմում: Երբ կայսրի խորթ որդին՝ Տրբերիոս Կլաւդիոս Ներոնը, 22 տարեկան մի երիտասարդ, զօրեղ բանակով Հայաստան մտաւ, Արտաշէս թագաւորն սպանուեց իւր իսկ ազգականների ձեռքով, իսկ Տրդրանը արքայական թագն ընդունեց կոյսերական փոխանորդից ճիշտ այնպէս, ինչպէս 50 տարի դրանից առաջ նրա Տրդրան պապը իւր թագն ընդունել էր Պամպէոսի ձեռքից: Ատրոպատականը նորից անջատուեց Հայաստանից և Մարաց թագաւոր Արտաւազդի Արիորարդան որդուն արուեց, որը նոյնպէս սնուել էր Հռոմում: Սակայն, ինչպէս երևում է, նա աւատական կախումն ունէր ոչ թէ հռոմէացիներից, այլ պարթևներից: Ոչինչ յայանի չէ այն մասին, թէ արդեօք ինչ կարգեր ներմուծուեցին Կովկասի մօտակայ թագաւորութիւնների մէջ. բայց որովհետև այս թագաւորութիւնները յետագայում հռոմէա-

1) 471.

ցիների աւատական տէրութիւնները կարգին էին դասուում, հարկաւոր է ենթադրել, որ այդտեղ ևս հռոմէական ազդեցութիւնն այդ պահին յաղթող էր»¹⁾

Հռոմէացիներն այս ժամանակներում կարելի է ասել աւելի շատ հաշա էին քան լարուած պարթևների հետ, որովհետև նոցա շահերը շատ քիչ էին ընդհարում: «Ընդհակառակը Հայաստանում հռոմէական գերիշխանութիւնը չունենալով բացի իրանից ուրիշ ոչ մի թե ու թիկունք, դժուարութեամբ էր կարողանում գիմանալ ազգային ընդդիմադիր կուսակցութեան: Տիրքան թագաւորի վազաժամ՝ մահից յետոյ նրա որդիները, կամ սոցա անուսնով կառավարող պետական մարդիկը միացան այդ կուսակցութեանը: Հռոմէացիների կողմնակիցները դրա հակառակ հանդէս բերին միայլ իշխանի՝ Արտաւազդին, բայց նա չէր կարող յաղթահարել աւելի ուժեղ հակառակ կողմը: Հայկական այս ներքին խառնակութիւնները խոչընդոտ հանգիստացան պարթևա-հռոմէական բարեկամական յարաբերութիւններին: Հայերը, որոնք ընդհանրապէս հակումն չէին զգում դէպի հռոմէացիները, բնականօրէն աշխատում էին յենուել պարթևներին, իսկ Արշակունիները նոյնպէս չէին կարող մտանալ, որ Հայաստանը երբեմն պարթևական թագաւորող տան կողմնակի մի ճիւղի իշխանութիւն էր: Առանց արիւնի եղած պատերազմները յաճախ ապարդիւն և վտանգաւոր են լինում: Բանն այն տեղ հասաւ, որ 6 թ. Ք. ա. այն Տիրերիոսը, որ 14 տարի դրանից առաջ Տիրքանին Հայաստանի աւատական գահն էր բազմեցրել, Հռոմի պատուէրով զօրքի գլուխն անցած պիտի նորից Հայաստան մտնէր և կարգ վերահաստատէր. հարկ եղած դէպքում նոյն իսկ ուժի դիմէր: Բայց կայսերական տան մէջ բարձրացած երկպառակութիւններն այստեղ ևս իրանց կործանիչ ազդեցութիւնն ունեցան: Տիրերիոս հրաժարուեց իւր խորթ հօր յանձնարարութիւնից, իսկ որովհետև նրան փոխարինող ուրիշ կայսերա-

1) Տես V 372—73.

կան զօրապետ չկար, ուստի հռոմէական կառավարութիւնը մի քանի տարի շարունակ կամայ ակամայ անձայն նայում էր պարթևների հովանաւորութեամբ Հայաստանում ինքնազուլի իշխող հակահռոմէական կուսակցութեան վրայ: Վերջապէս 1 թ. Ք. ա. նոյնպիսի յանձնարարութիւն ոչ միայն տրուեց կայսեր որդեգիր քսան տարեկան Գայոս Կեսարին, այլ և Հայաստանի նուաճումը, ինչպէս յոյս ունէր հայրը, պէտք է լինէր մեծամեծ ձեռնարկութիւնների սկիզբն և քսանամեայ թագաժառանգ իշխանի արևելեան այս արշաւանքը պէտք է լինէր նոյն իսկ Աղէքսանդր Մակեդոնացու գործի շարունակութիւնը... Հայաստանի նկատմամբ այս ձեռնարկութիւնն այնքան յաջող դուրս չեկաւ, որքան և Տիրերիոսինը: Հռոմի թագաժառանգն ու Պարթևաց թագաւոր շրահատը տեսակցութեան ելան Եփրատի կղզիներէց մէկում, պարթևները նորից հրաժարուեցին Հայաստանից և Պարթևաց հետ լինելիք պատերազմի վտանգը վերացաւ և խանգարուած բարելաւ յարաբերութիւնները գոնէ արտաքուստ վերսկսուեցին: Գայոս Հայոց թագաւոր դրաւ Մարաց թագաւորական տնից Արտաքարզան իշխանին և Հռոմի գերիշխանութիւնը նորից հաստատուեց: Սակայն Հռոմի նկատմամբ լաւ չորամաղբուած հայերը առանց ընդդիմադրութեան չհամաձայնուեցին այսպիսի կարգադրութեան: Բանը ոչ միայն լեգէոնները Հայաստան քաշելու, այլ և ընդհարման հասաւ: 2 թ. Ք. յ. Հայոց Արտագերա (Artageira) բերդի պարիսպների տակ մի պարթև սպայ խորամանկ միջոցով վիրաւորեց երիտասարդ գահաժառանգին, որը ամսից աւելի վէրքից տանջուելով մեռաւ: Աետութեան և դինաստիական քաղաքականութիւնների ի մի խառնուիլն այս անգամ՝ ևս վնասակար հետևանքներ առաջ բերաւ: Երիտասարդ իշխանի մահը փոխեց քաղաքականութեան ընդհանուր ընթացքը: Յետաձգուեցին շատ ծրագրեր: «Ծրագրի ամենամահրաժեշտ մասը միայն կատարուած էր. Հայաստանը դրաւուած էր հռոմէական զօրքերով և պարթևների հետ վերանորոգուած էին հին բարեկամական յա-

րաբերութիւնները, թէև այս յաջողութեան վրայ էլ մուայլ ստուեր էր ձգում գահաժառանգ իշխանի մահը»:

Այդ յաջողութիւնը նոյնքան անհաստատ էր, որքան անհետեանք էր 20 թ. փառաւոր արշաւանքի յաջողութիւնը: Հռոմի նշանակած Հայաստանի թագաւորները շուտով անճար գրութեան մէջ ընկան, ճնշուեցին հակառակ կողմի կուսակցութեան թագաւորներից պարթևների ծածուկ կամ յայտնի աջակցութեամբ: Երբ Հռոմում սնուած պարթևների Վոնոն (Vonones) թագաժառանգը հրաւիրուեց թափուր մնացած պարթևական գահը բազմելու, հռոմէացիներն յոյս ունէին յանձին նորահոգ նեցուկ գտնել: Սակայն հէնց այդ պատճառով Վոնոնն ստիպուած եղաւ գահից հրաժարուել, իսկ նրա տեղը բռնեց Մարաստանցի Արտաւանը (Artabanos), որ մօր կողմից Արշակունիներից էր, բայց պատկանում էր պարթևական Գալիերի ցեղին և երեխայութիւնից արդէն տեղական բարբերին սովոր և եռանդուն մարդ էր (10 թ. Ք. յ.): Այդ ժամանակ հայերն համաձայնուեցին Վոնոնին իրանց թագաւոր ընդունել և այդ պատճառով Հայաստանն ենթարկուեց հռոմէական ազդեցութեան: Սակայն Արտաւանը չէր կարող թոյլ տալ, որ նրա քչուած ստիւք իւր գրացել երկրում թագաւորէր: Որպէս զի պաշտպանէ իւր կոչման ամեն կողմից անարժան իշխանին, հռոմէական կառավարութիւնը պիտի կուռէր թէ պարթևների և թէ իւր սեփական հպատակների հետ: Այն ժամանակներում ծայրագոյն իշխանութեան հասնելով, Տիբերիոս իսկոյն զէնքի չբիմեց, և Հայաստանում մի առ ժամանակ հակահռոմէական կուսակցութիւնը գերիշխող եղաւ: Սակայն Տիբերիոս երբէք մտադիր չէր հրաժարուել այս սահմանակից կարևոր երկրից»:

Կապադովկիայի ու Կոմմոգէնէյի թագաւորութիւնները վերջացնելով, Հռոմի կառավարութիւնը Գերմանիկ գահաժառանգին լիազօրութեամբ արևելք է ուղարկում գործերը կարկադրելու. նա գալիս է Հայաստան և «միայն իւր բարձր գիրքով հայերին կրկին հպատակեցնում է: Անըն-

դունակ Վոնոնին նա հեռացնում է և հռոմէացիներին հաւատարիմ մնացած տեղական ազնուականութեան ցանկութեամբ նոցա թագաւոր է նշանակում այն Պուլիմոնի որդուն, որին Անտոնիոսը Պոնտոսի թագաւոր էր կարգել, այսինքն Չենոնին, կամ Արտաշէսին, որպէս կոչում էին նրան հայերը: Հայոց այս նոր թագաւորը մի կողմից ազգակցութիւն ունէր կայսերական տան հետ իւր մայր թագուհի Պիլթագորի՝ եռապետ Անտոնիոսի թոռի կողմից: Միւս կողմից նա մեծացել էր տեղական սովորութիւններով, ճարպիկ որսորդ էր և խնճոյքների ժամանակ լաւ խմող: Մեծ թագաւոր Արտաւանն էլ հռոմէացի գահաժառանգի հետ խոհեմութեամբ բարեկամաբար էր վարոււմ. միայն խնդրում է հեռացնել Սսորիքից իւր նախորդին՝ Վոնոնին, որպէս զի վերացուին այն յարաբերութիւնները, որ սկսուել էին նորա և զժգոհ պարթևների մէջ»: «Տիբերիոս կայսրը քանի հաստատ կերպով պահում էր պետութեան զեկը իւր ձեռքում և քանի կենդանի էր Հայոց Արտաշէս թագաւորը, արևելքում խողազութիւն էր տիրում. բայց զառամեալ կայսրի վիրջին տարիները, այն ժամանակ, երբ նա իւր մենաւոր կղզու վրայ ապրելով պետական գործերը իրանց բնական ընթացքին էր թողել և չէր ուղում ոչ մի բանի խառնուել, մանաւանդ Արտաշէս թագաւորի մահուանից յետոյ (մտ 34 թ.) ամեն բան նորից հին կարգով առաջ գնաց: Արտաւան արքան, հպարտանալով իւր երկարատե ու բախտաւոր թագաւորութեամբ և Իրանի սահմաններում ապրող ցեղերի դէմ բազմիցս տարած յաղթութիւններով և միւսնոյն ժամանակ զտաս հ լինելով որ զառամեալ կայսրը չի կամենայ պատերազմ սկսել Արևելքում, համողեց հայերին թագաւոր հռչակել իւր աւագ որդի Արշակին՝ այսինքն հռոմէական գերիշխանութիւնը փոխել պարթևականի»: Արտաւան Գ. այնքան առաջ գնաց, որ նոյն իսկ սկսեց պահանջներ անել հռոմայեցիներից և աշխատեց Կապադովկիան գրաւել: Բայց Տիբերիոս քնած չէր. նա Վիտտելիոս զորավարին արևելք է ուղարկում: «Պարթև Արշակին, որին հայերը թագաւոր էին ընտրել,

նա հակադրեց վրաց թագաւորական տան պատկանող մի իշխան, Վրաց թագաւոր Փարաոմանի եղբայր Միհրդատին և համոզեց թէ նրան և թէ ալբանների թագաւորին զէնքը ձեռին պաշտպանել հռոմէական թիկնածուին հայկական գահի վրայ: Կովկասի այն կողմն ապրող պատերազմասէր և ամեն մի զորահաւաքի առաջարկները սիրով ընդունող ցեղերի միջից սարմատացիներն էին, որ վարձուելով հոսմէական ոսկով, բազմաթիւ խմբերով հաւաքուեցին Հայաստան խուժելու: Հռոմէացիների թեկնածուն իւր կողմից կարողացաւ կաշառուած պալատականների օգնութեամբ թունաւորել իւր մրցակցին և տիրել ամբողջ երկրին, նրա մայրաքաղաք Արտաշատի հետ միասին: Արտաւան Հայաստան ուղարկեց սպանուած թագաւորի փոխանորդ իւր միւս որդուն Որոդէսին (Orodes), իւր կողմից նոյնպէս աշխատելով Կովկասեան օժանդակիչ զօրքեր ձեռք ձգել: Բայց շատ քիչ վարձկաններ միայն կարողացան Հայաստան գալ: Իսկ պարթևական այրուձին չէր կարող դաղթել Կովկասեան ցեղերի դիմացկուն հեռակազօրին և սարմատացի ահաւոր հեծեալ աղեղնաւորներին: Որոդէսը դաշտում տեղի ունեցած տաք կռոււմ յաղթուեց և իւր մրցակցի հետ մենամարտելիս ծանր վէրք ստացաւ: Այն ժամանակ Արտաւան ինքը Հայաստան եկաւ:»¹⁾

Բայց Վիտանիոս Ասորիքից զօրքերը քաշելով Միջագետք, երկպառակութիւն է ձգում պարթևական տան մէջ, այնպէս որ Արտաւան գահավիժուելով և կրկին թագաւոր ճանաչուելով ստիպուած է լինում վերջը խաղաղութեան գաշն կապել հռոմէացիների հետ և ընդունել նրանց թեկնածու Միհրդատին Հայոց թագաւոր: Այդ ժամանակ, հեշտութեամբ ձեռք բերած այս խաղաղութիւնից յետոյ շուտով մեռնում է Տիրերիոս 37 թ. և նրա յաջորդ Գայոս Կալիգուլան՝ մի նախանձատ, անմիտ ու անընդունակ մարդ, յետ է կոչում թէ Վիտանիոսին և թէ Հայոց թագաւորին: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է

որ այդպիսի բարեյաջող հանդամանքից կօգտուէր Պարթևաց թագաւորը ու նորից կընուածէր Հայաստանը¹⁾: Գայոս Կալիգուլային յաջորդեց Կլաւդիոս 41 թ: Սա սկսեց Տիրերիոս կայսրի ծրագրերն առաջ տանել Արևելքի նկատմամբ: Աքսորանքից ազատեց Միհրդատին և կրկին Հայաստան ուղարկեց թագաւորելու: Պարթևների երկրում Վարդան և Գոտարզ եղբայրների մէջ ազգամիջեան կռիւ կար գահի համար, որ նոցա զբաղեցնում էր, ուստի Միհրդատ իւր եղբոր ուղարկած զօրքերով կարողանում է յաղթել պարթևներին հաւատարիմ մնացած հայերին և նորից նուաճում է երկիրը²⁾:

«Քանի որ պարթևների երկրում իշխում էր թոյլ Գոտարզը, Հայաստանը մնում էր հռոմէացիների տիրապետութեան ներքոյ: Բայց հէնց որ կառավարութեան ղեկն անցաւ աւելի խոհեմ ձեռք և ներքին երկպառակութիւնները դադարեցին, Հայաստանի պատճառով կռիւները նորից սկսուեցին: Գոտարզի մահից և նրա յաջորդ Վոսան Բ-ի կարճատե թագաւորութիւնից յետոյ գահ բարձրացաւ վերջինիս Վաղարշ (Vologasos-Վալադազ) որդին, իւր երկու

1) Հայաստանին տիրելու համար չկան պատմական ճշգրիտ տեղեկութիւններ. բայց որ այդ լրօք տեղի է ունեցել, յայտնի է պարզապէս Տակիտոսի ժամանակագրութիւնից 11.9: Հաւանօք էն այս իրողութեան է վերաբերում Յովսեփոսի (20,3,3) պատմածը Արտաւանի յաջորդի մտադրութեան մասին, որ նա ուզում էր հռոմէացիները հետ պատերազմ սկսել, որից ելուր աշխատում է յետ կասեցնել Աղիարէնի ստորապ Նգատէսը: Յովսեփոսը (գուցէ նրանից առնելով նաև Գարագաշեանը, Գ. Ա.) իհարկէ սխալմամբ Արտաւան Գ.ի յաջորդին Վարդան է կոչում: Արտաւանի անմիջական յաջորդը ըստ Տակիտոսի (Վրոնիկոն 11.8) լինում է նրա համանուն որդին, որին յետոյ Գոտարզը գահի հեռացրեց նրա որդու հետ միասին. այստեղ պէտք է հասկանալ այդ Արտաւան Ե-ին: V 379.

2) Պետրոս Պատրիկ խառնում է Վրաց և Բոսֆորում իշխող թագաւորների գործերը համանունութեան պատճառով. դրա համար պէտք է առաջնորդուել այս կէտում Տակիտոսով (ժամանակագրութիւն 12.18.)

1) V 375—77.

եղբայրներին՝ Տրդատի և Բակուրի անպայման համաձայն-
 թեամբ, մի բան, որ հաղուազիւտ էր այս տէրութեան
 մէջ։ Դա մի ընդունակ և խելօք կառավարիչ էր, նա շատ
 քաղաքներ էր շինել տալիս և շինելով ստորին Նփրատի
 ամերում Վաղարշակերտ (Vologasia) քաղաքը, յաջողու-
 թեամբ աշխատում էր Պալմիրայի վաճառականութիւնն
 այդտեղ տեղափոխել։ Նա չէր սիրում ծայրայեղ հապճե-
 պով ձեռք առած միջոցներ և աշխատում էր ըստ կարե-
 լոյն խաղաղ ապրել իւր հզօր հարեանի հետ։ Սակայն
 հայաստանի յետնուածուժը նրա հայրենի տան քաղաքա-
 կան գլխաւոր նպատակն էր, ուստի և նա էլ պատրաստ
 էր օգտուել ամեն մի յարմար առթից իւր նպատակին
 հասնելու համար։ Այդ ժամանակ, ինչպէս երևում է, այդ-
 պիսի մի առիթ կար։ Հայոց պալատում տեղի էր ունե-
 նում պատմութեան մէջ հաղուազիւտ ընտանեկան քրտո-
 մների ողբերգութիւններից մէկը։ Վրաց զառամեալ թա-
 դաւոր Փառասմանը մտածեց իւր եղբօրը (Միհրդատին)
 Հայոց թագաւորական գահից ձգել և նրա տեղը իւր հա-
 րազատ օրդի Հռադամիստին (Rhadamistos) նշանակել։
 Իւր հօր հետ կռուած լինելու պատրուակով, Հռադամիստ
 եկաւ իւր հօրեղբօր և աներոջ մօտ և սկսեց բանակցու-
 թիւններին՝ մէջ մտնել նշանաւոր հայերի հետ վերոյիշեալ
 նպատակով։ Երբ նա կողմնակիցներ հաւաքեց, Փառասման
 52 թ. պատերազմ սկսեց զանազան պատճառներով իւր
 եղբօր հետ և ամբողջ երկիրն ենթարկեց իւր կամ աւելի
 ճիշդ իւր օրդու իշխանութեան։ Միհրդատ գիմեց Գառնի¹⁾
 բերդում եղած հռոմէացի բերդապահ զօրքին։ Հռադա-
 միստ չհամարձակուեց այս ամբութեան վրայ գալ, բայց
 բերդակալ Յելիոս Պոլլիոնը ստոր և կաշառակեր մարդու
 անուն էր վայելում։ Հարիւրապետը, որ նրա մօտ բերդա-

1) Գառնէի (Gorneae), որին հայերը Գառնի անունն են տա-
 լիս, մինչև այժմ յայտնի է իւր աւերակներով, Երևանից ոչ շատ
 հեռու գէպի արևելք. Kiepert. Դա յայտնի Բաշ-Գառնի աւանն
 է. Գ. Ա.:

պետի պաշտօն էր վարում, գնաց Փառասմանի մօտ այն
 նպատակով, որ նրան համոզի հեռանալ յետ նահանջի։
 Նա խոստացաւ, բայց խոստումը չկատարեց։ Պոլլիոնը իւր
 օգնական բերդապետի բացակայութեան ժամանակ սկսեց
 սպառնալ թագաւորին, (որ արդէն գուշակում էր իւր
 վիճակը), որ եթէ նա ինքն անձնատուր չլինի Հռադամիս-
 տին, բախտի ձեռքին խաղալիք կլթօղնուի։ Հռադամիստ
 կեանքից զրկեց թագաւորին, նրա ամուսնուն՝ Հռադամիս-
 տի քրոջ և նրա օրդոց, որովհետև սորա իրանց ծնօղների
 դիակները տեսնելիս սուգ ու կոծ էին բարձրացրել։ Այս
 ճանապարհով հասաւ Հռադամիստ Հայաստանի տիրապե-
 տութեան։ Հռոմէական կառավարութիւնն հարկաւ չէր
 կարող անտաբեր նայել այն դաժան և անսիրտ գործերի
 վրայ, որ կատարւում էին հռոմէացի սպաների գործակ-
 ցութեամբ և չէր կարող թող տալ, որ իւր աւատական
 իշխաններից մէկը պատերազմ յայտնէր միւսին։ Այնուա-
 մենայնիւ Կապադօքիայի կուսակալ Յուլիոս Պելինդնուսը
 Հռադամիստին հայոց նոր թագաւոր ճանաչեց և Ատրիքի
 կուսակալ Ումմիդիոս Կվադրատի մօտ գումարուած ժողո-
 վում այն կարծիքն յաղթող հանդիսացաւ, թէ միևնոյն է
 հռոմէացիներին համար թէ ով կիշխէ Հայաստանում, եղբօր
 օրդին թէ հօրեղբայրը։ Մի լեզիոնով Հայաստան ուղար-
 կուած Լեգատին պատուիրուեց պահպանել իրերի առաջ-
 ուայ գրութիւնը (status quo) ցնոր կարգադրութիւն։ Այն
 ժամանակ պարթևաց թագաւորը ենթադրելով, որ հռոմը
 շատ էլ եռանդուն կերպով չի պաշտպանի Հռադամիստին,
 այդ վարկեանը յարմար համարեց Հայաստանի նկատմամբ
 իր վաղեմի իրաւունքներն յայտնելու։ Հայաստանը նա
 նուիրեց իւր Տրդատ եղբօր և Հայաստան մտնող պար-
 թևական զօրքերն համարեա առանց կռուի տիրեցին ամ-
 բողջ երկրին և նրա 2 մայրաքաղաքներին՝ Տիգրանակեր-
 տին և Արտաշատին։ Երբ Հռադամիստ փորձեց իւր ձեռ-
 քում պահել այն, ինչ որ չարագործութեամբ ձեռք էր
 բերել, հայերն իրանք դուրս քշեցին նրան։ Հռոմէական
 երկրապահ զօրքը, ինչպէս երևում է, Գառնիի անձնատուր

լինելուց յետոյ հեռացաւ Հայաստանից, իսկ Ասորիքից դուրս եկող Լեզիոնին կուսակալը հրամայեց վերագան- նալ՝ պարթևների հետ ընդհարումն ունենալուց խոստալու համար»:

Այդ եղաւ 54 թ: Հռոմն այս նոր թեկնածուի դէմ ուղարկեց Դամեաիոս Կորբուլըն զօրավարին 54 թ. որ հռոմէական գերիշխանութիւնը Հայաստանում պէտք է տա- րածէր: Վաղարշ իւր զօրքը յետ էր կոչել Հայաստանից պարտաւճ վերսկսած երկպառակութիւնների համար: Կոր- բուլըն երկար բանակցութիւններից ու լրջմիտ շրջահայե- ցողութիւնից յետոյ նոր լեզիոնով թարմացած 30,000 հոգով 58 թ. եփրատն անցնում է ու մտնում Հայաստան: Զօրքը Հայոց հողի վրայ է ձմերում: «59 թ. գարնանը Կորբուլըն սկսում է յարձակողական արշաւանքն Արտա- շատի ուղղութեամբ: Հէնց նոյն ժամանակ հիւսիսից ներս են խուժում նաև վրացիները, որոնց թագաւոր Փառասմանը իւր սեփական շարագործութիւնը ծածկել ցանկանալով հրամայում է գլխատել իւր Հռադամիստ որդուն և աշ- խատում է իւր պատրաստակամութեամբ մտացնել տալ առաջուայ յանցանքը: Հայաստան խուժեցին նաև հարաւ- արևմտեան հարևան մասիերը և հարաւից Կոմմոգէնի Ան- տիոքոս թագաւորը: Վաղարշ արքան ստիպուած էր հեր- կանների ապստամբութիւնը ճնշելու համար իւր պետու- թեան հարաւային սահմաններում մնալ և չէր կարողա- նում և կամ չէր կամենում անմիջական կերպով մաս- նակցել կռուին: Տրդատ քաջաբար դիմագրեց, բայց նա ոչինչ չէր կարող անել թշնամի ուժերի ահագին դերա- զանցութեան առաջ: Նա ի զուր էր աշխատում հասնել հռոմէացիների հաղորդակցութեան գծին, որով պաշար էին ստանում նորա Սև ծովի վրայով Տրապիզոնից: Հայ- կական բերդերն առնուեցին և բերդապահ զօրքերը կո- տորուեցին մինչև վերջին մարդը: Արտաշատի պատերի տակ մի կռուի մէջ շարդուելով՝ Տրդատ ընդհատեց ան- հաւասար կռիւը և փախաւ պարթևների մօտ: Արտաշատն անձնատուր եղաւ և այնտեղ՝ Հայաստանի բուն սրտում

հռոմէական բանակն անց կացրեց ձմեռը: 60 թ. գար- նանը Կորբուլըն ամբողջ քաղաքը հրի ճարակ դարձնելով՝ դուրս ելաւ այդտեղից և երկրի մէջտեղով անցաւ միւս մայրաքաղաքին՝ Տիգրանակերտին, որ գտնուում էր Տիգ- րիսի հովտում՝ Մծբինից հիւսիս: Զօրապետից առաջ ար- դէն ընթանում էր այն ահն ու սարսափը, որ ձգել էր երկրում Կորբուլընը՝ այրելով Արտաշատը: Նա ոչ մի տեղ չուրջ ընդգիւժութեան չպատահեց: Տիգրանակերտը կա- մաւորապէս բաց արաւ իւր դռներն յաղթողի առաջ, որն այս անգամ խելացի հաշիւներով ողորմածաբար վա- րո եց քաղաքի հետ: Տրդատ մի անգամ էլ փորձեց վե- րագանալ և շարունակել կռիւը, բայց առանց դժուա- րութեան հեռացուեց: 60 թ. վերջում ամբողջ Հայաս- տանը Հռոմի հպատակ էր»:

«Հասկանալի է, որ Հռոմում այլ ևս ուշք չէին դարձնում Տրդատի վրայ: Տիգրան գահիշխանը, որ իւր հօր կողմից շերտիգէս Մեծի թոռան որդին էր, մօր կող- մից Կապադովկիայի Արքեղայոս թագաւորի թոռան թոռը, կնոջ կողմից Մարինեան թագաւորական տան տղգական և Աւդոստոսի ժամանակը Հայաստանում իշխող վաղան- ցուկ թագաւորներից մէկին ցեղակից, — այժմ՝ **Ներոն կայս- րից** Հայոց թագաւորութիւնն ստացաւ և Կորբուլընի ա- ջակցութեամբ գահ բարձրացաւ 60 թ: Նա կրթուել էր Հռոմում և ընդհանրապէս հռոմէական կառավարութեան գործիք էր: Հայաստանում մնաց հռոմէական երկրապահ զօրքը, որ բազմանում էր 1000 զինուորից 3—4 հարիւր հեծեալներից և հետեակներից, որոնք պատկանում էին օժանդակիչ զօրքերին: Հայաստանի սահմանային երկիր- ների մի մասը բաժանուեց բուն երկրից և տրուեց Հա- յաստանի հարևան թագաւորներին՝ Պանտոսի և Տրապի- զոնի թագաւոր Պուլեմոնին, Փոքր Հայքի թագաւոր Արիս- տոբուլին, Վրաց Փառասմանին և Կոմմոգէնի Անտիոքոսին: Հայոց նոր թագաւորն իւր կողմից, ի հարկէ հռոմէացի- ների օգնութեամբ մտաւ սահմանակից պարթևական Ա- դիաբէնի նահանգը, յաղթեց տեղական կուսակալ Մոնո-

բազին և այնպէս էր ցոյց տալիս, իբր թէ միտք ունի պարթևներին այդ մասն էլ խլելու»:

«Գործերի այս ընթացքն ստիպեց պարթևներին դուրս գալ կրաւորական գրութիւնից: Խօսքն այժմ ոչ թէ Հայաստանը նորից ձեռք ձգելու, այլ պարթևական պետութեան ամբողջութեան մասին էր: Երկու մեծ պետութիւնների մէջ վաղուց ի վեր պատրաստուող պատերազմն անխոստփելի էր թուում: Պարթևական մեծամեծների ժողովում Վաղարշ նորից նշանակում է Տրդատին Հայոց թագաւոր, նրա հետ միասին ուղարկում է և զօրապետ Մօնեսին (Monaeses) հռոմէացի ուզուրպատորի հետ կրու ուելու: Պարթևները պաշարում են դրան Տիգրանակերտում, որ դրաւել էին հռոմէացի զօրքերը: Վաղարշ ինքը պատերազմական գլխաւոր ուժերն հաւաքել սկսեց Ասորիքի դիմաց՝ Միջագետքում և սպառնալ սկսեց Ասորիքին (61 թ. սկզբին): Վորբուլոնը, որ Կվադրատի մահից յետոյ միաժամանակ հրամանատար էր թէ Կապադովկիայի և թէ Ասորիքի զօրքերին, և խնդրել էր կառավարութեան՝ Կապադովկիայում և Հայաստանում առանձին կուսակալ նշանակել, — առժամանակ երկու լեզիոն է ուղարկում Հայաստան Տիգրանին օգնելու, իսկ ինքը շարժում է դէպի Սփրատ Պարթևաց թագաւորին դիմաւորելու: Սակայն այս անգամ ևս գործը ոչ թէ կուսով, այլ դաշինքով վերջացաւ: Վաղարշ լաւ դիտենալով իր սկսած գործի վտանգալից լինելը, ցանկութիւն յայտնեց ընդունել այն պայմանները, որ ապարդիւն կերպով առաջարկուած էին հռոմէացիների կողմից հայկական պատերազմից առաջ և համաձայնուեց, որ իւր եղբայրն Հայաստանն ստանայ որպէս Հռոմի աւատառու: Վորբուլոնն ընդունեց այդ առաջարկը. նա դադարեց Տիգրանին պաշտպանելուց, հռոմէական զօրքերը դուրս հանեց Հայաստանից և թող տուաւ Տրդատին վերահաստատուել կրկին իւր տեղում, մինչդեռ պարթևական օժանդակիչ զօրքերն ևս հեռացան այնտեղից: Ի պատասխան այդ բանի Վաղարշ պատգամաւորութիւն ուղարկեց Հռոմ և յայտնեց, որ իւր եղբայրը

պատրաստ է Հայաստանն ընդունել հռոմէական կառավարութիւնից, որպէս աւատական կալուածք»¹⁾

Սակայն Հռոմն անբաւական մնաց գործերի այդպիսի ելքից և Լուցիոս Յեղենիոս Պետին յանձնեց Հայաստանի նուաճման գործը: «Պետ անմիջապէս գործն սկսում է Մելիտենէի (Մալաթիա) մօտով անցնում է Սփրատն ու մտնելով Հայաստան, ձեռք է ձգում սահմանային մօտիկ բերդերը: Սակայն տարածած եղանակների պատճառով նա ստիպուած էր դադարեցնել պատերազմական գործողութիւնները և հրաժարուել ենթադրաբար նոյն տարում գրաւուելիք Տիգրանակերտից: Բայց որպէս զի կարելի լինէր հետեւալ դարնան իսկոյն առաջ շարժուել, Կորբուլոնի պէս սա ևս թշնամու երկրում ձմերուցի բնակարաններ դրաւեց Ռանդէա քաղաքի մօտ, որ գտնուում է Արածանու կամ Մուրագ չայի ձիւղերից մէկի վրայ, ոչ հեռու այժմուայ Խարբերդից (Charput): Իսկ բանակի աղիւը կանանց ու երեխաներին տեղաւորեց այդտեղից ոչ հեռու անառիկ Առսամոսատ բերդի մէջ»²⁾

Վաղարշ օգտուում է յարմար առթից և իւր զօրքերը կրկին Հայաստան տանելով, պաշարում է Ռանդէա քաղաքը և նախ քան Կորբուլոնի Ասորիքից Պետին օգնութիւն հասցնելը, ստիպում է սրան անձնատուր լինել: «Անձնատուր լինելու պայմաններն հետեւեալներն են. հռոմէացիները պէտքէ Հայաստանից հեռանային, զբաւած բոլոր բերդերը վերադարձնէին և իրանց ձեռքում եղած ամբողջ պաշարը պարթևներին յանձնէին, որին մեծ կարիք ունէին սորա: Վաղարշ իւր կողմից յայտնեց, որ չնայած այս պատերազմական յաջողութեան, նա պատրաստ է դիմել կայսերական կառավարութեան խնդրելու, որ իւր եղբայրը նշանակուի Հայոց թագաւոր որպէս հռոմէական աւատառու իշխան և համաձայն է այդ նպատա-

1) Տես V 386—388.
2) Տես V 389.

կով պատգամաւոր ուղարկել Հոռոմ Ներսնի մօտ»։¹⁾

Վաղարշ ուղռւմ էր այսպիսով գործը կրկին խաղաղութեամբ վերջացնել՝ հաստատ գիտենալով, որ հռոմէացիների համար այդպիսի պարտութիւնները աւելի պատերազմական եռանդ են բորբոքում, քան ուժերը ջլատում։ Հռոմէացիները պատերազմ են հրատարակում և Կորբուլոնին Արևելքում լիազօր հրամանատար կարգելով, յանձնարարում են նրան Հայաստանի նուաճման գործը զէնքով գլուխ հանել։

«63 թ. դարնանը Կորբուլոնը, համաձայն իրան տուած հրամաններին, սկսեց յարձակողական շարժումն և իւր չորս լեգիոններն անցկացրեց Մելիտինէի մօտ Եփրատից Հայ-պարթևական պատերազմական գլխաւոր ուժերի դիմաց, որ հաւաքուած էին Առսամուսատում։ Բայց ռազմական գործողութիւնները կարևոր հետևանքներ չունեցան. առնուեցին միայն հակահռոմէական հայ ազնուականներին պատկանող մի քանի բերդեր։ Ընդհակառակը, նոյն իսկ այս արշաւանքն ևս դաշինքով վերջացաւ։ Կորբուլոնն ընդունեց նախապէս իւր պետութեան մերժած պարթևների կողմից արուած առաջարկները միայն այն պայմանով, (ինչպէս երևաց գործի ապագայ ընթացքից), որ Հայաստանը միշտ պատկանի պարթևական տան կողմնակի ճիւղերից մէկին, իսկ հռոմէական կառավարութիւնը առնուազն՝ դատելով ըստ այդ համաձայնութեան ընդհանուր բնաւորութեան, համաձայն էր այսուհետև Հայաստանի թագն յանձնել ուրիշ ոչ ոքի, բայց միմիայն Արշակունիներից մէկին։ Դրա վրայ աւելացրին նաև այն, որ Ռանդէայում, հէնց այնտեղ, որտեղ հռոմէացիներն անձնատուր եղան պարթևներին, Տրդատը հրապարակաւ պէտքէ գլխից ցած առնէ արքայական թագը երկու կողմի զօրքերի առաջ և զնէ կայսեր պատկերի մօտ, խոստանալով ծածկել միայն այն ժամանակ, երբ կընդունուի կայսրից

1) V 390.

և անպատճառ Հռոմում։ Այս բոլորը կատարուեց 63»։¹⁾

«Խաղաղութեան պայմաններն հաստատուեցին և իւրազորուեցին։ Պարթև գահիշխան Տրդատն իւր խոստման համաձայն 66 թ. Հռոմ մտաւ 3000 պարթևական հեծեալների ուղեկցութեամբ և իբրև պատանդ իւր հետ տարաւ իւր երեք եղբայրների և Ադիաբենի թագաւոր Մոնորբադի որդիներին։ Նա ծուռկ չոգած խոնարհուեց իւր վեհապետի առաջ, որ նստած էր մայրաքաղաքի հրապարակում դրած կայսերական գահի վրայ և կայսրը խուռն ժողովրդի առջև նրա գլխին թագ դրաւ և կապեց արքայական ժապաւէնը։²⁾ Շուտով երևան եկան օշտակար հետևանքներն այն բանի, որ ձևական կերպով տասը տարի տևող այս պատերազմը երկու կողմից ևս զսպուած և նոյն իսկ՝ կարելի է ասել՝ իրազողութեամբ էր առաջ տարւում և այն բանի, որ այդ պատերազմն իրականապէս վերջացաւ Հայաստանի Պարթևաց կողմն անցնելով, պահելով միևնոյն ժամանակ աւելի զօրեղ արևմտեան տէրութեան նկատմամբ հարկաւոր յարգանքը։ Հայաստանն աւելի շատ կախումն ունէր հռոմէացիներից նոցա ճանաչած աղգային հարստութեան իշխանութեան տակ, քան այն թագաւորների իշխանութեան ժամանակ, որոնք արււում էին հայերին, առանց նոցա կամքին։ Հռոմէացի երկրապահ զօրքը մնաց առնուազն Սոֆէնի երկրում, որ անմիջական կերպով բաժանուում էր Եփրատով։ Արտա-

1) Տե՛ս 391—92.

2) Այս հատորն մի այլ մասում Մոմզէն խօսելով Պարթև Արշակունիների կրօնի մասին՝ ասում է, որ քրմերը մի տեսակ խորհրդատու մարմին էին թագաւորներին համար. յետոյ աւելացնում է. «Հայոց թագաւոր Տրդատը (խօսքը վերոյիշեալ Տրդատի մասին է), որ ծաղմամբ Արշակունի էր, Հռոմ եկաւ մագերի ուղեկցութեամբ. նոցա ցուցումներով թագաւորն արշաւում էր, նոցա ցուցումներով ճաշում նոյն իսկ Ներսնի հետ սրը սիրով լսում էր այլազգի իմաստունների վարդապետութիւնները և ներկայ էր լինում այն ժամանակ, երբ մոգերն արտաքսում էին չար ողբներն»։ V 348.

շատը վերաշինելու համար խնդրուեց և ստացուեց կայսեր թոյլատուութիւնը, իսկ շինութիւններ կառուցանելու գործում ներոն կայսրն աջակցում էր թէ փողով և թէ գործավարներ ուղարկելով: Երկու գործը պետութիւնների մէջ, որոնք Եփրատով էին բաժանուում, ոչ մի ժամանակ դեռ այնպիսի բարեկամական յարաբերութիւններ չէին հաստատուել, ինչպէս Ռանգէայում աեղի ունեցած դաշնադրութիւնից յետոյ, ապա ներոնի կառավարութեան վերջին տարիները, դրանից էլ յետոյ Ֆլաւիանների տնից երեք կայսրների իշխանութեան օրով:»¹⁾

Ներոն միտք ունէր մի մեծ արշաւանք գործել Արևելք, յատկապէս կովկասեան ցեղերին յաղթելու համար, մանաւանդ ալաններին, որոնք ապրում էին կովկասից հիւսիս և այդ ժամանակները խմբերով արշաւեցին Հայաստան, բայց իւր ծրագիրը ի կատար չածած 68 թ. սպանուում է: Այնուհետև հռոմէացիներն ու պարթևները շարունակում են խաղաղ ապրել, թէև առաջինները զինւորական ուժերն աւելացնում են Եփրատի կողմերում և վրաց Հառմուզիկա (Harmozika թիֆլիզից քիչ հս. արմ.) բերդում գործ են պահում, սակայն խաղաղութիւնը չի խանգարուում դրանով, մանաւանդ որ փաճառականութեան չնորհիւ Արևելքն ու Արևմտ. բքը կենդանի յարաբերութեան մէջ էին: Հէնց նոյն ժամանակ շինում է նաև Տիգրանից ոչ շատ հեռու Եփրատի ստորին հովտում Վաղարշակերտ քաղաքը: Սակայն շուտով այս յարաբերութիւնը փոխուում է: Վաղարշի յաջորդ Բակուր Ա. 90—108 թ. դարձեալ հանդիստ է մնում, իսկ սրա եղբայր Խոսրովի ժամանակ իրերի ընթացքը փոխուում է: Խաղաղութեան խանգարումը դարձեալ Հայաստանի պատճառով էր: Մի քանի կայսրներից յետոյ գահ է բարձրանում Տրայանոս կայսրը (98—117) և «Հայկական թափուր մնացած գահի վրայ առաջարկում է Բակուրի որդի Աշխադարին (Axidares). բայց Խոսրով արքան Աշխադարին

1) V 392—893.

անընդունակ էր համարում թագաւորելու համար և իւր ինքնագլուխ կամքով նշանակում է Բակուրի միւս որդուն՝ Պարթոմազիրիսին:»¹⁾ Ի պատասխան այս վարմունքի Տրայանոս պատերազմ է յայտարարում:» 114 թ. նա մեծ բանակով Արևելք է արշաւում և որովհետև պարթևական պալատում կրկին երկպառակութիւններ կային, Տրայանոս անարգել տաջ է շարժուում: «Փոքր Հայաստանով մտնում է նա Հայաստան և դիմում է Արտաշատ. երբ նա հասնում է ճանապարհի վրայ գտնուած Էլէգիա բերդը, նրա մօտ է դալիս Պարթոմազիրիսը և իր գլխից հանում է թագն այն յուսով, թէ այդ համեստութեան համար կը հաստատուի իւր իշխանութեան մէջ, ինչպէս երբեմն Տրդատը: Բայց Տրայանոսը վճռել էր գաղափարեցնել այդ աւատական տէրութեան կեանքը և Հայաստանը հռոմէական նահանգ դարձնել և ընդհանրապէս կայսրութեան արևելեան սահմաններն առաջ տանել: Այդ մասին նա յայտնեց պարթևական գահիշխանին ամբողջ բանակի առջև և հրամայեց նրան իւր շքախմբով իսկոյն հեռանալ բանակից ու զուրս ելնել հռոմէական հողից: Ազմուկ և իրարանցում ընկաւ, որի ընթացքում և մեռաւ Պարթոս»

1) Սր Աշխադարը կամ Էքսիդարը (Exidares) Բակուրի որդին էր: Պարթոմազիրիսից առաջ Հայոց թագաւոր էր և գահադուրի է եղել Խոսրովի մեջոցով—պարզ է Գիտնի հատուածական պատմութիւնից 63, 17, նոյնն են ցոյց տալիս և Արևիանի երկու հատուկտորները 16 (Müller), որոնցից առաջինն ըստ ամենայնի հաւանականութեան այն ճառին է վերաբերում, որով Աշխադարի շահերին պաշտպան սրեէ մէկը դիմեց Տրայանոսին 'Αξιδαρυ δε επι ἄρχην γρη Ἀρμενίας οὐ μοι δοκεῖ εἶναι σε ἀπὸ λογῶν այս խօսքերին հետևում էր Պարթոմազիրիսի մասին եղած գանգառը, իսկ յետոյ պատասխանը (անկասկած կայսեր), որ նրա և ոչ Աշխադարի գործն է Պարթոմազիրիսի գործերը քննել, որովհետև նա որ քանդեց դաշնադրութիւնը, որի համար և տուժեց: Թէ ինչ բանի համար է մեղադրում կայսրը Աշխադարին, պարզ չէ. բայց Գիտնի մէջ էլ հայ, որ Խոսրովն ասել է, թէ Աշխադարը զուր չէ դալիս ոչ հռոմէացիներին և ոչ պարթևներին: V 388.

մաղիրիւր: Հայաստանն հպատակուեց իւր վիճակին և դարձաւ հռոմէական կուսակալութիւնն: 1)

Տրայանոս կայսրն յաղթական կերպով առաջ է գնում և Հայաստանի վիճակին են ենթարկում հետզհետէ ամբողջ Միջագետքը, Ադիաբենէն. նա հասնում է նոյն իսկ Պարթևաց մայրաքաղաքին և աւար է վերցնում արքայական ոսկեծոյլ գահն ու թագաւորի աշխիւր: Բայց վերագանալիս իմանում է, որ ապստամբել են վերին Միջագետքն ու Բարսիլոնը: 2) Ճանապարհին նեղում է թշնամիներից և տեղ չհասած մեռնում է 117 թ. Ադրիանոսի 117—138 և Անտոնինոս Պիոսի 138—161 կառավարութեան ժամանակները փոխում է Տրայանոսի քաղաքական աշխարհակալական միտումները և պետութիւնը կրկին հաշտ աչքով է նայում պարթևներին: «Հայաստանը դադարում է հռոմէական նահանգ լինելուց և առաջուայ նման Հռոմի հպատակ աւատական պետութիւն է լինում պարթևական թագաւորական տան կողմնակի մի ճիւղի կա-

1) 397—399.

2) Անհաւանական չէ, որ այդ միջոցին ապստամբէր նաև Հայաստանը. բայց երբ Գուսշմիսը Հայաստանի նոյն ժամանակուայ թագաւորներ է համարում Միհրդատին և Սանատրուկին, որոնք ապստամբել էին Տրայանոսից և որոնք ըստ Մալալի խօսքերին՝ Տրայանոսի արշաւանքի ժամանակ թագաւոր էին Պարսիաստանում՝ նա այս ճանապարհով սխալ դիտարկութիւնները մէջ է ընկնում, խառնելով առանձին անհատները և ազգերը անունները և դործերը, իրողութիւնների պատճառական կապակցութիւնը քանդելով: Սակայն Մալալի աւանդախառն պատմութեան մէջ, ի հարկէ պատահում են և մի քանի պատմական իրողութիւններ, ինչպէս օրինակ Պարթամասպատի պարթևներին թագաւոր դրուելը Տրայանոսի միջոցով (դա Հայաստանի թագաւոր Առսրոյի որդին է, որ Պարթամասպատ է կոչւում). կարելի է նոյնպէս ձեռն են Տրայանոսի Հռոմից դուրս գալը հոկտ. 114 թ. Սելևկիոս հասնելը գեկաեմ. և Անտիոք մտնելը 115 թ. յունուարին: Սակայն այս տեղեկութիւնները, ինչպէս որ կան, պատմաբանը կարող է միայն աչքաթող անել և ոչ ուղղել:

ռավարութեան ներքոյ: 1) Հռոմէական բերդապահ զօրքեր կային նաև Հայաստանում՝ Արտաշատից ոչ հեռու Վազարշապատի մօտ: 2)

Ուրեմն իրերի դրութիւնը դարձեալ հին կերպարանքն է ընդունում. սակայն երկար չի տևում այդպէս՝ «Status quo-ի խանդարողները լինում են պարթևները: Հայաստա-

1) Ադրիանոս երեք չէր կարող Հռոմից ունեցած Հայաստանի աւատական կախումը վերայնել. նրա կենսագրի նկատուողութիւնը— Armaniis regem habere permisit, cum sub Traiano legatum habuissent (20 գլ) հակառակն է ցոյց տալիս. բացի դրանից Ադրիանոսի կայսրութեան վերջին ժամանակները կապաղովկայի կուսակալի զօրքի մէջ գտնում ենք հայ զօրաբաժին (contingent). Պիոս ոչ միայն թոյլ չտուաւ պարթևներին Հայաստան մտնել իւր խորհուրդներով (Vita 9), այլ իրօք Հայաստանը դարձրեց վասալ՝ աւատական իշխանութիւն (140—144 թ. Իսդեբը Eckhel 7. երես 15). Պիոսի ժամանակ Վրաստանն աւատական կախման մէջ էր գտնուում Հռոմից, որովհետև հակառակ դէպքում պարթևները չէին կարողանայ Հռոմ դիմել Վրաց թագաւորից գանգատուելու համար (Dion 69, 15): Իսկ այստեղից հարկաւոր է եղրակացնել, որ Հայաստանն ևս գտնուում էր Հռոմից նոյնպիսի աւատական կախման մէջ: Ս.հա այդ ժամանակ Հայաստանում իշխող թագաւորները անուններն անյայտ են մեզ: Եթէ այն proximae gentes, որոնց իշխանութիւնը Ադրիանոսը որպէս վարձատրութիւն յանձնեց Տրայանոսի միջոցով պարթևական դահ բարձրացրուած Պարթև իշխանին, (VitaC. 5.) իսկապէս հայեր էին, որ սակայն անհաւանական չէ, այն ժամանակ այդ կարող է որպէս նոր ապացոյց ծառայել՝ թէ Հայաստանի Հռոմից հաստատ կախման և թէ այն բանի, որ Հայաստանում երկար ժամանակ իշխել են Արշակունիները: Նոյն իսկ Ἀδρήλιος πάχουρος βασιλεύς μεγάλης Αρμενίας, որ Հռոմում իւր մեռած եղբոր Ալեքիոս Միրիթատին մահարձան է կանգնեցնում, պատկանում է, նայելով նրա անուան, Արշակունեաց տոհմին: Սակայն դժուար թէ դա նա լինէր, որին Վաղարշ IV Հայոց արքայական դահը բազմեցրեց և որին հռոմէացիները գահից զրկեցին: Եթէ այս վերջինը որպէս գերի Հռոմ բերուած լինէր, դա մեղ յայտնի կը լինէր և նա դժուար թէ իրան մի մահարձանի վրայ Մեծն Հայաստանի արքայ անուանէր:

2) 403.

նի վրայ հռոմէացիները ունեցած գերիշխանութիւնն ունէր նոյն այն ձևը, ինչ որ գերմանական կայսրութեան գերիշխանութիւնը Իտալիայի վրայ: Դա թէև անբովանդակ էր, սակայն միշտ բռնադբօսիկ մի յափշտակութիւն էր համարուում և իւր մէջ իսկ արդէն պարունակում էր պատերազմի սկզբնապատճառները: Ընդհարման վտանգ կար գեռ Ագրիանոսի ժամանակ. կայսրը կարողացաւ խաղաղութիւն պահել շնորհիւ Պարթևաց արքայի հետ ունեցած տեսակցութեան: Անտոնիոս Պիոսի ժամանակ, ըստ երևոյթին դարձեալ պարթևները Հայաստան մտնելու վրայ էին: Նրա եռանդուն ջանքերն սկզբում յաջողութիւն էին ունենում — Հայաստանն ազատել նոցա արշաւանքներից: Բայց նոյն իսկ բոլոր կայսրների մէջ համարեա ամենախաղաղասէր այս կայսրն անգամ, որի համար աւելի հաճելի էր մի հպատակի կեանքը պահպանել՝ քան հաղար թշնամու սպանել, ստիպուած էր իւր թագաւորութեան վերջին տարիները պատրաստուել պաշտպանութեան և զօրեղացնել արևելեան բանակները: Հազիւ էր նա աչքերը փակել (161 թ.), որ վաղուց սպառնացող փոթորիկը բրդաւ Վաղարշ IV արքայի հրամանով Պարսից զօրապետ Խոսրովը Հայաստան է մտնում և հայկական գահ է բարձրացնում Արշակունիներից Բակուր իշխանին: Կապադովկիայի Սեւերեան կուսակալն արաւ այն, ինչ որ իւր պարտքն էր — հռոմէական զօրքերն անցկացրեց Եփրատ գետը: Էլէգիայի մօտ՝ այսինքն հէնց այն տեղ, ուր դարձեալ Պարթևաց ջանքերով Հայոց գահ բարձրացած Պարթևագիրիս թագաւորը ի զուր էր խոնարհուել Տրայանոս կայսրի առաջ նախորդ սերնդի օրով, երկու բանակներն իրար առան: Հռոմէացիների բանակը ոչ միայն կոտորուեց, այլ և եռօրեայ կռուի ընթացքում բոլորովին ոչնչացաւ: Դժբախտ հրամանատարը, ինչպէս երբեմն Վարոսը, ինքն իր կեանքին վերջ դրաւ: Արևելեան արքայի յաղթական օրքերը չբաւականացան Հայաստանի գրաւումով. նոքա անցան Եփրատն ու մտան Ասորիք:»¹⁾

1) 405—406.

Սակայն 162 թ. երկու կայսրներից մէկը Լուցիոս Վերոսը Արևելք է գալիս և պարթևները թուլանում են: «Հայաստանը շատ շուտով կրկին նուաճուում է. 163 թ. Կապադովկիայի կուսակալ Ստատիոս Պրիսկ աւնում է Արտաշատ մայրաքաղաքն ու աւերում: Դրանից ոչ հեռու հռոմէացիները շինում են և զօրեղ բերդապահ զօրքով ամրացնում մի նոր մայրաքաղաք Կայնոպոլիս-հայերէն նոր քաղաք, Վաղարշապատ (Էջմիածին)՝¹⁾ անունով: Հետևեալ տարին Մեծն Հայաստանի թագաւոր է նշանակուում Բակուրի փոխարէն Սոհեմոս (Sohemos), ծագումով կրկին Արշակունի, բայց միննոյն ժամանակ հռոմէացիներին հպատակ և հռոմէական ձերակոյտի անդամ:»²⁾ Այսպիսով

1) Հուանօրէն Դիոնիս պատկանող մի հատուկտորի մէջ պատմում է, որ Պրիսկը հիմնարկեց Հայաստանում Καινή πόλις և այնտեղ հռոմէական բերդապահ զօրք դրաւ, իսկ նրա յաջորդ Մարկոս Վերոս ճնշեց այնտեղ բռնկուած ազգային ապստամբութիւնը և այդ քաղաքն Հայաստանի գլխաւոր քաղաք յայտարարեց: Դա Վաղարշապատն էր Οβαλαροσαπάτ կամ Οβαλεροατίστη ըստ Ագաթանգեղոսի), որ այդ ժամանակից Հայաստանի մայրաքաղաք դարձաւ: Կիպերան ինձ հաղորդեց, որ Կայնէպոլիս խօսքերն արդէն Շտիլինգը (Stilting) բացատրել է, որպէս թարգմանութիւն հայերէն նոր քաղաք անուանը: Մ զարու հայ հեղինակները մէջ այս սովորական անուան հետ միասին դործածելի է նաև Վաղարշապատ երկրորդ անունը: Մովսէս Խորենացին ասում է Բարդեսանի խօսքից առնելով, որ այս քաղաքն յառաջ եկաւ քրդական այն գաղթականութիւնից, որ հաստատուել էր այնտեղ Տիգրան Զորորդի ժամանակ, որ թագաւորել է ըստ նորա 150—188 թ: Այս քաղաքը պարսպով պատելը և նրա անունը Մովսէս Խորենացին վերագրում է 188—208 թուականին: Որ այս քաղաքում 185 թուականին հռոմէական զօրեղ բերդապահ զօրք կար, յայտնի է արձանագրութիւնից C. I. L. III 6052.

2) Որ Սոհեմոս Աքեմենիդ էր և Արշակունի (կամ իրան այդպէս էր ցոյց տալիս) և թագաւորի որդի էր և թագաւոր, ինչպէս և Մեծն Հայաստանի թագաւոր լինելուց առաջ Հռոմե կոնսուլ և ձերակոյտի անդամ — այդ ասում է նորա ժամանակակից Iamblichos (10 դ. Փոտից (Photios) քաղաքի մէջ): Նա ըստ ամենայն հաւանականութեան պատկանում էր Հեմեզի (Hemesa)

իրաւական տեսակէտից Հայաստանի քաղաքական դրու-
թեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն յառաջ չեկաւ, բայց նրան
Հռոմի հետ կապող շղթաներն աւելի պինդ ձգուեցին: 1)
«Սևերոս կայսրը (193—211) երբ դահակալութեան կռիւ-
ները վերջացրեց ու Արևելք եկաւ, երկար պատերազմնե-
րից յետոյ Միջագետքի փոխարէն Հայաստանի մի մասը
պարթևներին տուաւ: 198 և 199 թ. արշաւանքների հե-
տևանքն այն է լինում, որ «Միջագետքը նոր ընդարձակ
ազգական նահանգ կազմելու պատճառով Հայաստանն
արդէն չէր բռնում առաջուայ պէս երկու մեծ պետու-
թիւնների միջանկեալ մասը. այդ երկիրը կարելի էր
թողնել տաշուայ կարգերով և կայսրութեան ամբող-
ջութեան մէջ չմտցնել: Հայաստանին թոյլատրուած էր
ունենալ սեփական զօրք, որի պահպանութեան համար
հռոմէացիների կուսակալութիւնը նոյն իսկ յետագայում
բաց էր թողնում պետական գանձարանից օժանդակիչ
գումարներ» 2):

ելսոզներն (Յովսէփոս 20, 8, 4 և այլ տեղեր): Եթէ Iamblichos
բաբելոնացին գրել է նրա թագաւորութեան ժամանակ՝ ապա
այդ խօսքերը կարելի է հասկանալ միայն այն մտքով, թէ նա
ևս ուսմանը գրել է Արտաշատում: Որ Սոհեմը թագաւորել է
Հայաստանում Բակուրից առաջ, ոչ մի տեղ չի ասուած և
ճիշտ չէ, որովհետև ոչ Ֆրոնտոնի խօսքերը (Naber 127 էր). ոչ
էլ Գիոնի հատուածի մէջ ասածները չեն ցոյց տալիս երկրորդ
անգամ գահ բարձրանալը, իսկ rex Armeniis datus անունով փո-
ղերը երբէք այդպիսի բան ենթադրել չեն տալիս: Յայտնի չէ,
թէ ով էր Բակուրի նախորդը. պարզ չէ նոյնպէս, թէ արդեօք
գահը թափուր էր թէ սրէէ մէկը կար նրա վրայ այն ժամանակ,
երբ նա թագաւոր կոչուեց այդ երկրի վրայ:

1) 407.

2) Երբ Հռոմի և Հայաստանի մէջ վերանորոգուեցին նախ-
կին յարաբերութիւնները 218 թ. խաղաղութեան ժամանակ,
Հայաստանի թագաւորը արտայայտեց այն յոյսը, թէ կը վերջու-
կըրտի հռոմէացիներին ամեն տարուայ տուած փողերը (Գիոն
8, 27. τοῦ Τιριδάτου τὸ ἀργύριον ὃ κατ' ἔτος παρὰ τῶν Ῥωμαίων εὐρίσκειτο
ἐλπίζοντας λήψεσθαι): Զի կարելի ենթադրել, որ Սևերոսի ժամանակ
և նրանից առաջ հռոմէացիներին հայերը հարկ էին տալիս. և

Սևերոսի որդին և յաջորդը՝ Անտոնինը թէև իւր հօր
քաջութիւնն ու ազգական հոտառութիւնը չունէր, բայց
ցանկացաւ շարունակել նրա քաղաքականութիւնը Արևելքի
նկատմամբ: Կայսրութեան միացան Օսրոէնան ու Հայաս-
տանը, երբ այս երկիրների աւանդական իշխողները կայ-
սերական պալատ կոչուեցին և այնտեղ գերուեցին: Բայց
այդ իրողութեան լուրը լսկ բաւական էր Հայաստանում
ապստամբութիւն առաջ բերելու: Արշակունի Տրդատը
թագաւոր հռչակուեց և պարթևներից աջակցութիւն
խնդրեց: Այն ժամանակ Անտոնինը (Կարակալա) պատե-
րազմական մեծամեծ ուժերի գլուխն անցած 216 թ. Ա-
րևելք է գալիս՝ որպէս զի հայերին նուաճէ, իսկ եթէ
հարկ լինի՝ նաև պարթևներին: Տրդատն իւր գործը կո-
րած էր համարում, թէպէտ և Հայաստան ուղարկած
հռոմէական վաշտը զօրեղ ընդհարման հանդիպեց: Տրդատ
փախուստ տուաւ պարթևների մօտ: Հռոմէացիները պա-
հանջեցին փախուսականին իրանց յանձնել. պարթևները
տրամագիր չէին նրա պատճառով պատերազմ բանալ,
մանաւանդ որ հէնց այդ ժամանակ դահակալական վէճեր
կային Վաղարշ V-ի որդոյ՝ Վաղարշ VI-ի և Արտաւանի
մէջ: Նոցանից առաջինը հպատակուեց հռոմէացիների
կրկնակի հրամայողական պահանջին և Տրդատին նոցա
ձեռքը յանձնեց 1):

Անտոնինի յաջորդ Մարկիանոսի ժամանակ հաշտու-
թիւն եղաւ հռոմէացիների և պարթևների մէջ 218 թ. որով

այդ կը լինէր բոլորովին անհամապատասխան այն բանին, ինչ
որ ասում է Գիոնը: Գործն այնպէս կարգազրուեց, ինչպէս
ասացինք վերևում: IV և V դարերում՝ երբ Կովկասեան սա-
բերում գտնուող Գարիալի կրճի մուտքը պաշտպանող Բիրիպա-
րախ (Biriparach) բերդի պէտքերի համար պարսիկները, որ 364 թ.
խաղաղութեան դաշնագրից յետոյ այնտեղի տէրերն էին, Հռո-
մից դրամով գումար էին ստանում, իսկ դա համարուել է
հարկահատուցումն (Lydus de mag 3, 52, 53, Priscus fr. 31.
Müll.):

1) V 418.

Հայաստանը մնում էր Տրդատին, որ սակայն իւր տէրութիւնն ստացաւ հռոմէացիներից որպէս աւատաւոր իշխան¹⁾։

Այդ ժամանակները Պարսկաստանում տեղի է ունենում քաղաքական մի մեծ իրողութիւն. օտարամուտ պարսիկների տեղ պետութեան գլուխն են ելնում Սասանեան արքաները, որոնք Կիւրոսի և Քսերքսէսի սերունդ էին համարում իրանց։ Արտաշիւրճ սպանելով իւր հակառակորդ վերջին Պարսիկ Արտաւան Վ թագաւորին, դա՛հ է բարձրանում և զօրեղ բանակ կազմելով, հռոմէացիների դէմ է դուրս գալիս, նախապէս յարձակուելով Մարաստանի և Հայաստանի վրայ, ուր ապաստանել էին Արտաւան Վ-ի որդիները։ Նրան պատասխանում է Աղէքսանդր Սևերոս կայսրը մի մեծ բանակ կազմելով և Արեւելք դալով. հռոմէացիները զլխաւոր ուժը կենդրոնացնում են Միջագետքում, մի բանակ էլ Հայաստան են ուղարկում։ Սակայն Մաքսիմոնոս Թրակացու ժամանակ (255—258) Միջագետքն Արտաշիւրի իշխանութեան տակ է մտնում և պարսիկները կրկին պատրաստում են Նիքրատն անցնել։ Պատերազմը շարունակւում է Գորգիանոս Գ. կայսրի օրով, երբ հռոմէացիները և Սասանեան Շապուհ Ա. (241—272) թագաւորը դաշն են կապում, որով Հայաստանն ու Միջագետքը պարսիկներին է մնում և երկու պետութիւնների սահմանը կրկին Նիքրատ գետն է լինում։ Սակայն Շապուհ շուտով փոխում է իւր քաղաքականութիւնը և իրան Արեաց և Անարեաց արքայ անուանելով, դուրս է գալիս աշխարհակալութեան։ 252 կամ 253 թ. նա գրաւում է Հայաստանը. այդ երկիրն ինքը կամաւոր կերպով ենթարկւում է նրան, անկասկած նոյնպէս գրաւուելով նախնական պարսից կրօնի և պարսկական կենցաղի վերանորոգումով։ Օրինաւոր Տրդատ թագաւորը հռոմէացիների մօտ ապաստան է փնտռում, իսկ թագաւորող տան

միւս անդամները պարսիկների դրօշակի տակ են մտնում¹⁾։

Շապուհ 260 թ. գերում է Վեսպասիանոս կայսրին և շուտով ամբողջ Արևելքի մէջ հռոմէացիների տեղ անցնում են պարսիկները, որոնք ստիպում էին կռուել նաև Պալմիրայի դէմ։ Պալմիրայի Օգենատոս իշխանը, որ մի տեսակ կայսրի փոխանորդի դեր էր կատարում Արևելքում, յաջողութեամբ խլում է պարսիկներից Մծբինն ու Խառանը 264 թ. «Հաւանօրէն և Հայաստանը նորից հռոմէացիներին ենթարկուեց այդ ժամանակ»²⁾։

Երբ Աւրելիանոս կայսրն առաւ ու քանդեց Պալմիրայի ժամանակաւորապէս ծաղկած առևտրական քաղաքը՝ կարելի է ասել թագաւորութիւնը 273 թ. նա այլ ևս չշարունակեց պարսիկների հետ ունեցած պատերազմը, ոչ էլ նրա յաջորդ Պրօբոս կայսրը։ Բայց սրա յաջորդ Աւրելիոս Կարոս 282 թ. Հայաստան մտաւ և այնտեղ վերականգնեց առաջուայ կարգերը։ Սահմանում նրան պատահեցան պարսից զեօպանները և յայտնեցին, որ իրանք պարսիկները պատրաստ են զիջանել ամեն մի արդար պահանջի առաջ³⁾։ Սակայն Կարոս չի լսում և առաջ գնալով

1) 430. Ըստ Յունական աղբիւրի (Չանորա 12, 21) Տրդատ թագաւորը փախուսաւ է տալիս հռոմէացիներին մօտ, իսկ նրա որդիները պարսիկներին կողմն են անցնում։ Իսկ ըստ Հայոց պատմութեան, Խոսրով թագաւորն սպանւում է իւր եղբայրներից և նրա որդի Տրդատը փախուսաւ է տալիս հռոմէացիներին մօտ (Gutschmid. Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesch.) Թերևս պէտք է նախապատուութիւն տալ այս վերջին պատմութեան։

2) 434. Այդ յայտնի է այն ժամանակուայ գործերի զրութիւնից, սակայն դրա համար զբաղական ապացոյցներ չկան։ Այն ժամանակուայ կայսրների կենսագրութեան մէջ հայերն ընդհանրապէս չունին անկախ սահմանակից աղբիւրի թուումն են կանգնում։ (Valer 6. Trig Tyr. 30, 7. 18 Aurel 11. 27. 41) Սակայն այդ տեղեկութիւնները կազմում են լոկ արտաքին մատը և արժանի չեն վստահութեան։

3) Ընդհանրապէս մեզ օչինչ նոր բան չեն յայտնում Հայաստանի մասին այն կառիւծերի տեղեկութիւնները, թէ հայերը Վալերիանոսի գերումից յետոյ պարսիկներին կողմն են անցնում։

1) V 419.

պաշարում և առնում է պարսկական շատ քաղաքներ: Երա և նրա յաջորդի ժամանակ Հայաստանն ու Միջագետքը հռոմէացիներին են մնում: Մակայն հռոմէացոց ու պարսից կալուածքների և տիրապետութիւնների, կարելի է ասել, տևական ու աշխարհակալ Տրայանոսի գծած եզանակով սահմանները Դիոկղետիանոս կայսեր և Պարսից Ներսէհ թագաւորի ժամանակ են որոշուում:

Երբ Դալերիոս Մաքսիմոսն՝ առաջին անգամ Արևելք գալով՝ անյաջող կերպով է գործն առաջ տանում և յաղթուում է, նրան օգնութեան է գալիս ինքը կայսրը միացեալ ուժերով. վճռական յաղթութիւն են տանում Ներսէհի վրայ, աւար առնելով նրա հարեմն ու արքայական գանձերը: Ներսէհ արքան հաշտութիւն է առաջարկում, համաձայնուելով հռոմէացիների կողմից արած բոլոր պահանջները կատարելու: Հռոմէական անմիջական իշխանութեան սահմանը ճանաչում է Տիգրիս գետը, հարաւային ամբողջ Հայաստանն ու Վանայ ծովը (Թոսպիտիս) մինչև Եփրատ, այսինքն վերին Տիգրիսի ամբողջ հովիտը հռոմէացիներին պէտք է պատկանէր: Միջագետքին կից այս երկիրները նահանգ չգարձան, այլ հռոմէական Սորէնի սատրապութեան պէս առաջուայ նման կառավարուեցին: Մի քանի տասնեակ տարի յետոյ այնտեղ մի ամուր բերդ ևս շինուեց Ամիդ (Իխարբեքիր) անունով, որ այնուհետև վերին Տիգրիսի հովտում հռոմէական գլխաւոր կենդրոն դարձաւ: Միաժամանակ հաստատուեցին նաև Հայաստանի ու Մարաստանի սահմանները. և ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս էլ Վրաստանի վասալական կախումը Հռոմից նորից հաստատուեց: Խաղաղութեան պայմանները յաղթուողների վրայ կալուածային գրկանքներ չէին դնում, բայց հռոմէացիների համար շահաւէտ սահմանագիծ էին որոշում դրքա,

Եսկ պարմերացոց վերջին ճղնաժամի ընդհանրական պարսիկները հետ Ձինորիս թագուհու դաշնակիցներ էին հանդիսանում: Երկուսն էլ գործերը ընդհանուր դրութեան բնական հետևանքն էր: Ար Աւերելիանոսը չնուաճեց ոչ Հայաստանը և ոչ Միջագետքը, դրա ապացոյց են մասամբ պատմաբանների լուութիւնը, մասամբ

որ յետոյ երկար ժամանակ զատում էր այս երկու պետութիւնների տիրապետութիւնների սահմանը, որոնք այդ սահմանի համար այդքան երկարատև կռիւներ մղեցին: Այսպիսով Տրայանոսի քաղաքական նպատակները լիպէս իրագործուեցին, բայց հէնց այդ ժամանակ հռոմէական կառավարութեան կայսրութեան կենդրոնը Արևմուտքից Արևելք տեղափոխուեց ¹⁾:

Հայոց պատմութեան մասին Մոմզէնի արած յիշատակութիւններն այստեղ վերջանում են: Ինչպէս մինչև այժմ ասոմոններից երևում է, գերմանացի պատմաբանը չի գրում մեր նախնական կարգաւորեալ պատմութիւնը. այդ չոր ու ցամաք յիշատակութիւնները մեզ ծանօթութիւն չեն տալիս հայոց հին կեանքի, նիստ ու կացի, քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական կողմերի մասին. այդտեղ ոչինչ չենք գտնի ներքին կեանքի մասին: Եւ միայն Հայաստանը չէ, որ այդպէս է ներկայանում Մոմզէնի «Հռոմէական պատմութեան» մէջ: Հռոմի նահանգները աւելի կամ պակաս չափով նոյն վիճակն ունին. Սպանիա, Հռենոսեան երկիրները, Աֆրիկա, Ասիական դաւառները համարեա նոյն դիրքով են պատկերանում մեր առաջ անդոյն, կիսադէմ, աղքատ, չոր ու ցամաք: Եւ այդ զարմանալի չէ կրկնակի պատճառով:—

Մոմզէնի քառահատոր գրքի նպատակն է պատկերացնել հին Հռոմը, դրա նախնական փառքը, զինուորական-քաղաքական կեանքը, տնտեսական-ընտանեկան պայման-

Synesius-ը յիշատակութիւնը, թէ Կարենոս կայսրը (աւելի ճիշտ Կարոս) գտնուելով Հայաստանում, Պարսկական սահմանների հէնց մօտերը սառնութեամբ է վարուել պարսից դեսպանների հետ և որ պարսից երիտասարդ արքան՝ վախենալով նոցա բերած տեղեկութիւններից, պատրաստակամութիւն է յայտնում հնարաւոր զիջողութիւնն անելու: Ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս Գուշաֆիզը (Ztschr. d d. M. 3. 50) այս իրողութիւնը Պրոբոսին է վերագրում: Ընդհակառակն այդ շատ յարմար է գալիս Կարոսի պարսկական արշաւանքին:

1) V 445—446.

ները, նրա մտաւոր-բարոյական հասկացողութիւնները—մի խօսքով նա կամեցել է գրել Հռոմի պատմութիւնը բոլոր կողմերից վերցրած՝ ուրջան այդ հնարաւոր էր՝ նայած ազգիւրներին. հասկանալի է, որ այլ ազգութիւններ, որոնք այսպէս թէ այնպէս գործ են ունեցել Հռոմի հետ, յիշատակութեան պէտք է արժանանան այն չափով, ինչ չափով որ դուրս շփումն են ունեցել հռոմէացիների հետ. այս տեսակէտից յոյների մտաւոր-բարոյական կարողութիւնը բաւական չեշտում է Մոմզէն իւր պատմութեան մէջ. պարթևները և ապա Սասանեանք արժանանում են իրանց կրօնի բարքերի և սովորութիւնների ընդարձակ յիշատակութեան:— Ինչհետև որովհետև այդ երկու ազգութիւններն էլ որոշ չափով մեծ ազդեցութիւն են ունեցել հռոմէացիների վրայ. յոյները մանաւանդ վճռական նշանակութիւն ունին նոցա նախնական կազմակերպութեան վրայ ևն: Ուրեմն թէ յոյները և թէ պարսիկները՝ բացի քաղաքական արտաքին յարաբերութիւնից, մտաւոր գորեղ շփում են ունեցել հռոմէացոց հետ և փոխադարձապէս զօրեղ կերպով ազդուել իրարից: Իսկ հայերը— նոքա միայն քաղաքական յարաբերութեան մէջ էին. հռոմէացիք բան չունէին սովորելու այդ ասիացի անկիրթ ժողովուրդներից և եթէ մի աննշան մտաւոր շփում էլ կար— հետևանք քաղաքական անընդհատ յարաբերութեան—այդ հայոց կողմից էր: Այնպէս որ հայոց կրօնի, ներքին կեանքի, բարքի ու սովորութիւնների պատկերը չէր պարզի հռոմէական կեանքի այս կամ այն կողմը, մինչդեռ յունացն օրինակ, անհրաժեշտ էր:

Սակայն կար և մի այլ պատճառ, որ արգելք էր հանդիսանում Մոմզէնին—նոյնիսկ եթէ նա կամենար— Հայոց պատմութիւնը հանգամանօրէն գրելու գործում. այդ՝ ազգիւրների բացակայութեան փաստն էր: Մինչդեռ պարսից, եգիպտացոց, հրէից և մանաւանդ յունաց նախնի կրօնական-բարոյական կեանքը դուրս է գալիս նոցա սրբազան գրքերում և պատմաբանին առատ նիւթ մատակարարում, իհարկէ շուրջութեամբ վաւերական պատմութիւն

կազմելու համար. հայոց ներքին կեանքը գրելու, ոչ մի ազգիւր չունէր Մոմզէն և չէր էլ կարող ունեցած լինել, որովհետև չունինք:

Ահա այդ պատճառներով ներկայ աշխատութիւնս մի կմախք է, կարելի է ասել, որ շատ տեղ նոյն իսկ քաղաքական պատմութեան տեսակէտից ևս պակասաւոր է. Մոմզէն ևս, հետևապէս և նրա ձեռքի տակ եղած ազգիւրները, այդպէս պակասաւոր են ներկայացրել: Յամենայն դէպս այս աշխատութիւնը կարևոր է այն տեսակէտից, որ Մոմզէնի պէս լուրջ պատմաբանի երկար տարիների հետախուզական աշխատանքի եղբակացութիւնն է ամփոփում իր մէջ հայոց նախնական քաղաքական պատմութեան նկատմամբ: Եւ ընթերցողը կարող է կատարելապէս վստահ լինել, որ Մոմզէնի գրած Հայոց պատմութեան վերաբերեալ ոչ մի տող աչքաթող չի արուած այս աշխատութեան մէջ:

Յաւելում

Մոմզէն իւր աշխատասիրութեան մէջ մի քանի տեղ ակնարկներ է անում և մի տեղ որոշակի յիշում է, որ «Հայաստանը անխղիչի կերպով կապուած էր պարսից պետութեանը՝ հաւատի, լեզուի ընդհանրութեամբ և ազնուական ընտանիքների բազմաթիւ կապերով, գէնքով ու սպառազինութեամբ»¹⁾: Պատմագիրն, ինչպէս ասուեց, Հայաստանի ներքին դրութեան մասին չի խօսում, ուստի աւելորդ չի լինի այստեղ մէջ բերել Պարթևական և Սասանեան հարստութեանց ժամանակ Պարսկաստանում իշխող լեզուի ու կրօնի, պետական կազմի և դրութեան կարճաօտ ստուերագիծը, որ մի կողմնակի ճանապարհ է նաև Հայոց մասին մի մտաւոր գաղափար կազմելու համար:

1) Տես ներկայ գրքի եր. 28.

«Միակ մեծ թագաւորութիւնը, որի հետ ընդհարում էին հռոմէական սահմանները, իրանական տէրութիւնն էր, որի ժողովուրդը, ինչպէս հնումը, նոյնպէս և այժմ ամենից շատ յայտնի է պարսիկ անունով, և որ քաղաքակա՜նապէս մի ամբողջութիւն է կազմել Աքեմենիդների և նոցա առաջին արքայ Կիւրոսի ձեռքով, իսկ կրօնի տեսակէտից այդ ժողովուրդը միացած է դէպի Ահուր Մազդան և Միթրան ունեցած հաւատով: Չարգացած հին ժողովուրդներից ոչ մէկն այնպէս վաղ և այնքան կատարեալ կերպով չէ լուծել ազգայնութեան միութեան պրոբլէմը, ինչպէս պարսիկները»: Նոցա աշխարհը մի հարթ ու հաւասար, բնական և յարմարաւոր սահմաններով պաշտպանուած երկիր էր: «Հռոմէացիք պէտք է այժմ գործ ունենային պարթևների միջոցով վերանորոգուած պարսկական պետութեան հետ:... Այստեղ յարմար կըլինի հաւաքել այն մի բուռն տեղեկութիւնները, ինչ որ մեզ յայտնի է պարսից պետութեան աչքի ընկնող առանձնայատկութիւնների մասին: Սակայն մեզ հասած աւանդութիւնները պատասխան չեն տալիս պատմաբանին անհրաժեշտ հարցերից մեծ մասին: Իրանց պարթև հարևանների և թշնամիների ներքին դրութեան մասին արևմտեան հեղինակները միայն պատահական տեղեկութիւններ են տալիս, որոնք իրանց հատուկորութեան պատճառով հեշտութեամբ կարող են սխալի մէջ ձգել: Իսկ եթէ արևելեան գրողները չեն կարողացել ընդհանրապէս իրանց աւանդութիւնների միտքը բացատրել և պահել գալոց սերունդի համար, ապա այդ պակասութիւնը ամենից շատ նկատելի է Արշակունիների ժամանակում, որովհետև յետագոյն իրանացիների աչքում թէ Արշակունեաց և թէ նոցա նախընթաց Սելևկեանց իշխանութիւնը համարուել է յափըշտակութեան շրջան» (Usurpation).

«Պետական կազմակերպութիւնն էապէս նոյնն էր, ինչ որ Աքեմենիդների ժամանակ: Հարստութեան հիմնադրի ցեղը շրջապատուած էր նոյն շքեղութեամբ և մեծարանքով, որ յարմար էր ժառանգական և Աստծուց

կարգուած իշխանութեանը: Նրա անունն օրէնքով անցնում էր յաջորդներից իւրաքանչիւրին և նրան աստուածային պատիւ էր տրուում, դրա համար նորա յաջորդները կոչուում են նաև Աստուծոյ որդիք և բացի դրանից «եղբայր արև-աստծու և դիցուհի լուսնի», ինչպէս մինչև այժմ կոչուում են պարսկական շահերը: Սրբապղծութիւն էր համարուում արքայական տան անգամներից որեէ մէկից նոյն իսկ անակընկալ կերպով մի կաթիլ արիւն թափելը: Այս բոլորը քիչ սահմանափակումներով հանդիպում ենք և հռոմէական կեսարների կեանքում, և կարելի է դռք անցած են նոցա աւելի հին և զօրեղ արքաներից»:

«Թէև արքայական աստիճանը սերտ կ'ըպով կապուած էր արքայական ցեղին, սակայն և այնպէս գոյութիւն ունէր արքայաընտրութեան նման մի բան: Որովհետև նոր իշխողը պէտք է պատկանէր ինչպէս «Արքայական տան ազգակիցների» խմբին, նոյնպէս և քուրմերի դասին, որպէս զի կարողանար գահ բարձրանալ, ուստի պէտք է գոյութիւն ունեցած լինէր մի սրոշ գործողութիւն, որով հաւանորէն այդ խմբերը ճանաչում էին նոր իշխողին: Ազգակիցներ ասելով չպիտի հասկանալ իհարկէ միայն Արշակունիներին, այլ և այն «7 տներին» — իշխանական ցեղերին, որոնք Աքեմենիդների ժամանակ հաւասարասերունդ էին արքաներին և ազատ մուտք ունէին արքայից արքաների մօտ և որոնք նոյն այդ արտօնութիւնները պահում էին այժմ՝ Արշակունիների ժամանակ: Այդ ցեղերին էին պատկանում նաև պալատական ժառանգական պաշտօնները: Այդպէս օրինակ Սուրէնները, որոնց անուններն, ինչպէս Արշակունիները, միաժամանակ թէ յատուկ անուն էր և թէ պաշտօնի անուն, արքայական տնից յետոյ երկրորդ ցեղն էին կազմում և որպէս թագադիր իշխաններ՝ իւրաքանչիւր անգամ նոր Արշակունու գլխին խոյր էին դնում»: Սուրէնները Սագաստանցի սկիւթներից էին հաւանորէն: Նշանաւոր տեղ էին գրաւում նոյնպէս և գոթերը՝ արևմտեան Մարաստանից»:

«Երկրի կառավարութիւնը գտնուում էր ստորագրեալ

Թագաւորները կամ սատրապները ձեռքում: Վեսպասիանի ժամանակուայ հռոմէացի աշխարհագիրները ենթադրում էին, որ պարթևական պետութիւնը բաղկացած է 18 թագաւորութիւններից: Այդ սատրապութիւններից մի քանիսը պատկանում էր արքայական տան կողմնակի ճիւղերին—այդպէս օրինակ հիւսիս արեւմտեան 2 նահանգները Ատրոպատենական Մարաստանը (Ատրպատական) և Հայաստանը (ինչ չափով որ դա պարթևական իշխանութեան տակ էր) այն գահի իշխանին էին յանձնում, որը արքայական տան մէջ բարձրագոյն իշխողից յետոյ աւագն էր: Այլ միւս սատրապութիւններից նշանաւոր էին Էլիմայս կամ Տօշ (Susa) կոչուած երկիրը, որի սատրոպը յատուկ իշխանութիւն ունէր և առանձին դիրք: Պարթևական պետութեան մէջ աւատական թագաւորութիւնները կառավարութեան եթէ ոչ բացառապէս՝ գոնէ գերակշռող և տիրողսով պայմանադրուած ձևեր էին, այնպէս որ սատրապներն իրանց իշխանութիւնն ստանձնում էին ժառանգաբար, սակայն պէտք է հաստատուէին ծայրագոյն իշխանութեան կողմից: Այդ կարգերն ըստ ամենայն հաւանականութեան կրկնում էին աւելի ստորին շրջաններում, այնպէս որ ցեղերի աւելի փոքր իշխանները և կառավարիչները նոյն յարաբերութեան մէջ էին սատրապների նկատմամբ, ինչ որ սոքա ծայրագոյն իշխանութեան նկատմամբ էին: Այդպիսով պարթևների մէջ ծայրագոյն արքայի իշխանութիւնը շատ սահմանափակուած էր յօդուած ժառանգական ազնուականութեան, որի հետ նա պիտի բաժանէր իւր կառավարելու իրաւունքը: Այստեղ շատ յարմար է գալիս այն փաստը, որ ազգաբնակիւթեան մեծագոյն մասը մասամբ կամ բոլորովին անաղատ մարդկանցից էին բաղկանում և նոցա ազատ թողնել չէր թոյլատրւում:... Պարթևները մշտական զօրք երբէք չեն ունեցել, այլ պատերազմի ժամանակ միշտ զուգազ էին հանում (աշխարհադօր), որ տալիս էին աւատական իշխանները և սոցա ստորագրեալ աւատական կալուածատէրերը և որ բաղկանում էր այդ վերջիններին ստորա-

դրուած անաղատ մարդկանց ահագին բազմութիւնից:»

Պարթևաց պետութեան մէջ մեծամեծ քաղաքներն անգամ աւանների պէս էին. «դօրա չունէին ոչ սեփական քաղաքազուլներ, ոչ համայնական խորհուրդ և դոցա կառավարութիւնը գտնուում էր արքայական պաշտօններին ձեռքին»: Թէև Պարսկաստանում կային յունական մի քանի օրինակելի քաղաքներ, բայց դօրա բացառութիւն էին և չէին խանդարում ընդհանուր պատկերը:

«Իրանի կրօնը, իւր միաստուածութեան մօտեցող պաշտամունքով» աստուածներից ամենաբարձրեալի, որ ստեղծել է երկինքն ու երկիրը և մարդկանց և ամենայն օգտակար բան իւր անպատկերաւորութեամբ ու հոգևորութեամբ, իւր խիստ բարոյականութեամբ ու ուղղութեամբ, գործնական կեանքն ու եռանդուն կենցաղավարութիւնը քաջալերելով իւր հետևողների հօգիններն այնպէս խոր է թափանցել, ինչպէս ոչ մի կրօն Արեւմուտքում: Իրանում ազգային կրօնը կապուած էր ազգային պետական կազմին աւելի սերտ քան կելտերի մէջ: Օրինական արքայական աստիճանը Իրանում միաժամանակ նաև կրօնական հաստատութիւն էր և երկրի ծայրագոյն իշխանը թագաւորելու կոչուած էր համարւում բարձրագոյն աստուածութեան կամքով. նա ինքը որոշ չափով աստուածների կարգին էր դասուում: Փողերի վրայ միշտ պատկերացնում էին կրակապաշտների մի մեծ սեղան, որի վրայ թեապարում էր թեաւոր Ահրամազդա աստուածը: Իրա կողքին խնդրողական դիրքով կանգնած էր արքան աւելի փոքրիկ դժերով պատկերացրած, իսկ նրա դէմը պետութեան նշանը: Իրա համեմատ և արտօնեալ դիրք ունէին Իրանի մէջ ազնուական և հոգևոր դասերը: Այդ կրօնի քրմերի, մագերի մասին յիշում են Աքեմենիդների դեռ հին դրքերում և Հերոդոտի պատմութեանը և դօրա հաւանօրէն առանց հիւճի չեն համարուել պարսից ազգային հաստատութիւն: Իրմութիւնը ժառանգական էր. իսկ բոլոր քրմերը միասին կազմում էին եթէ ոչ ամեն տեղ, գոնէ Մարաստանում՝ մի առանձին դաս:... Ահրու-

մազդայի քրմերը արքայի խորհրդականներն էին համարուում և նա սոցանից էր հարցնում կարևոր հասարակական գործերի մասին... Խրանի կրօնը իւր գլխաւոր գծերով միշտ անփոփոխ է մնացել:

Պարթևաց պետութեան մէջ տեղական լեզուն էր իշխողը: Ոչ մի նշան չկայ, որ Արշակունեանց ժամանակ պարթևաց երկրում որևէ այլ լեզու տիրող եղած լինէր: Դա չի կարելի ասել նոյնպէս յունաց լեզուի համար, որով դրոշմուած կան շատ դրամներ, որովհետև դժբա ոչ թէ պարթևների կտրած փողերն են, այլ յունական քաղաքների, որոնք գտնուում էին պարթևաց երկրում և իրաւունք ունէին մայրենի լեզուով փող ունենալ:

Սասանեանց օրով Պարսկաստանի կազմն ու ներքին դրութիւնը չի փոխուում ընդհանուր առմամբ: Սասանեանց տիրոջն էր Վառայ Մազդայի, Աստուած այսինչ (թագաւորի անուն) Արեաց (Արտաշիրից յետոյ նաև Անարեաց) արքայից արքայ, աստուածային ծագումով՝ այդպէս էր համարեա նաև Արշակունեանց տիրոջը:

Վրօնական տեսակէտից ևս մի էական փոփոխութիւն առաջ չի եկել, բայց կրօնն ու հոգևորականութիւնը պարսից ծայրագոյն արքաների իշխանութեան տակ այնպիսի ազդեցութիւն և զօրութիւն ձեռք բերին, ինչպիսին երբէք չեն ունեցել նոքա պարթև թագաւորների ժամանակ: Ոչինչ անհաւանական բան չկայ, որ Մազդայի կրօնը՝ կռուելով մի կողմից արևելեան բուդդայականութեան, իսկ միւս կողմից արևմտեան երկա-քրիստոնէութեան հետ, հետզհետէ փոխուեցաւ: Նոր հարստութեան հիմնադիր Արտաշիրը, ինչպէս պատմում են և ինչպէս հաւանական է, եռանդուն կրակապաշտ էր և ինքը քրմական աստիճան ունէր, դրա համար, ինչպէս շարունակում են պատմել, այն ժամանակուանից մողերի դասը դարձաւ ազդեցիկ և հպարտ, մինչդեռ դա մինչև այդ ժամանակ ոչ մի պատիւ չէր վայելում և ոչ էլ այդ ազատութիւնն ունէր, իսկ իշխողների աչքում նոյն իսկ նշանակութիւն էլ չունէր: Այն «ժամանակուանից պարսիկներն սկսեցին յարգել բոլոր

«բարմերին և խոնարհուել նոցա առաջ. դոցա խորհուրդներն ու նախագուշակութիւնները հասարակական գործերի մէջ զեկավարող տեղ գրաւեցին. ամենայն դաշնազրութիւն, իրաւունքների մասին եղած իւրաքանչիւր մի պէճ նոցա հայեցողութեան և վճռին էր պատկանում և պարսիկների համար ոչ մի բան արդար և օրինաւոր չէր, թիչ որ հաստատուած չէր որևէ քրմի կողմից»: Համաձայն դրան մենք գտնում ենք հոգևոր կառավարութեան այնպիսի կազմակերպութիւն, որ յիշեցնում է կայսրների և իշխանների պապերի և եպիսկոպոսների դրութիւնը: Իւրաքանչիւր մի շրջան ենթարկուած է մի աւագ մողի (Magupat, Magierherr, նոր պարսկերէնում Մովբետ-Mobedh). իսկ այս բոլոր մողերը ենթարկուած են ծայրագոյն աւագ մողին (Մովբետան Մովբետին-Mobedhan-Mobedh) արքայից արքաների օրինակով, որից և նա գերազանցում է: Շուտով և երևան եկան քրմական այդպիսի իշխանութեան հետքերը. անփոփոխ ծիսարանը, մեղքի և քաւութեան համար եղած ճնշիչ հրամանները. դատարկ պատգամախօսութիւններով սահմանափակուած ու կախարդական արուեստով բուականացող նոցա գիտութիւնը-այդ բոլորը միշտ եղել է զրադաշտական կրօնի մէջ, բայց դժբա ամենից շատ այս շրջանում հասան իրանց կատարեալ զարգացմանը¹⁾»:

Վ Ե Ր Վ

1) Պարթևների և Սասանեանների մասին տես V հատոր 339-350 և 411-416.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several paragraphs and includes some markings such as double vertical lines (//) and a circular stamp or seal.

« Ազգային գրադարան

NL0413005

5120

